सप्टेंबर १९८१

हेका

रस्त्यावरील कुत्र्यांचे भुंकणे ऐकून रामजीची झोपमोड झाली. त्यावेळी मध्यरात्र उलटली असावी. जाग आलीच आहे तर उठून बघितलेलेच बरे, असा विचार करून दार उघडून ते बाहेर आले. अंधाऱ्या रस्त्यावर एका गाढवाला पाहून कुत्रीं भुंकत होती. बाहेरची थंडी अंगाला झोंबत होती. कुत्र्यांना हाकलून आंत येतांना, ओसरीवर कुणीतरी मुटकुळं करून झोपल्यासारखं त्यांना दिसलं.

"कोण आहे ते?" रामजी मोठ्याने म्हणाले. तिकडून उत्तर आले नाही. रामजीने त्या माणसाला हाताने हलविले. थंडीमुळे त्याला हुडहुडी भरली होती व अंग तव्यासारखे तापले होते.

"तुला बरे नाहीसे दिसतेय, बाहेर थंडीही कडाक्याची आहे. आंत येऊन नीज." रामजी म्हणाले.

महाप्रयासाने उठून बसत त्याने रामजीला हात जोडले. हाताचा आधार देऊन रामजीने त्याला उठविले व आत चटई अंथरून एक घोंगडी त्याला पांघरायला दिली.

क्षणभरात त्या माणसाला गाढ झोप लागली. त्याच्याबद्दल विचार करीत, बराच वेळ रामजीला झोप आली नाही.

कुणीतरी दार ठोठावीत असल्यासारखे वाटून रामजीला जाग आली. दिवस कासराभर वर चढला होता. दार वाजविणारी व्यक्ती, त्याची बायको सीताबाई होती. ती आदल्या दिवशी, नातलगांकडे लग्नाला गेली होती. सकाळ होताच घरी आली होती.

"दिवस वर येईस्तोवर निजलातसे?" असे म्हणत ती आंत आली. चटईवर घोंगडी पांघरून कुणीतरी निजलेले पाहून— "अय्या! कुणीतरी पाहुणे आलेले दिसताहेत! कोण आलंय?" तिने नवऱ्याला विचारले.

"कोण आहे कुणास ठाऊक!" असे म्हणत रामजीने घडलेला वृत्तांत सांगितला.

"बिचारा! थोडा कढत काढा करते, म्हणजे बरे वाटेल. तुम्ही त्याला उठवून तोंड धुवायला सांगा." सीताबाई म्हणाल्या व घाई घाईने स्वयंपाकघरांत गेल्या.

रामजीने त्या माणसाला उठवायला म्हणून हात लावला तो त्यांची बोबडीच वळली. रात्री भट्टी सारखे तापलेले त्याचे शरीर आतां थंडगार पडले होते!

"हा गेला की गं!" रामजी चमत्कारीकपणे ओरडले.

ते ऐकताच सीताबाई पटकन बाहेर आल्या व "खरंच की काय? अगो बाई! आता काय करावं? कोण? कुठला? कांही थांगपत्ता नाही!" म्हणत कपाळाला हात लाऊन बसल्या.

रामजीने त्याच्या कनवटीला चांचपून पाहिले. त्यांच्या हाताला एक पुरचुंडी लागली. ती त्यांनी बाहेर काढली. ती पैशांची पिशवी होती. रामजीने ती पिशवी रिकामी केली. पैशांबरोबर एक चिट्ठी ही त्यात दिसली. ते एक पत्र होते. आईने मुलाला लिहिले होते. मजकूर असा होता :

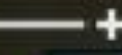

"चि. नारायण! हल्ली तूं तापाने आजारी असतोस असे आपल्या गांवाकडच्या एका माणसाकडून समजले. आतां तुझी प्रकृती कशी आहे?

इकडे तुझ्या धाकट्या भावाची परिस्थिती हालाखीचीच आहे. 'मुलीच्या लग्नासाठी तीन हजार रुपये कुठून उभे करुं' या विवंचनेत तो आहे. स्थळ चांगले मिळाले आहे. अशा वेळी तुम्ही आपला हेका सोडून, सारी किल्मिषं विसरायला हवीत. राधाच्या लग्नासाठी तू मदत

श्री कृ. अ. मेलकोटे

करायला हवीस. तू मोठा आहेस म्हणून धाकट्याची अडचण तुला सांवरून घ्यायला हवी.

हे पत्र पोचताच प्रकृती बरी असल्यास, पैसे घेऊन बाहेर नीघ. आम्ही हल्ली घर बदलले आहे. नवीन पत्ता पुढील प्रमाणे आहे. हे पत्र सोबत आण म्हणजे घर सहज सांपडेल."

ही चिट्ठी वाचून रामजीला सर्व उलगडा झाला. तो बायकोला म्हणाला—"बिचारा! पुतणीच्या लग्नासाठी पैसे घेऊन निघाला व वाटेतच गेला! ही चिट्ठी जवळ होती म्हणून बरे, आपल्याला ह्याच्या भावांचा पत्ता तरी मिळाला!"

"तुम्ही लगेच बाहेर पडा बघूं त्या गांवी जाऊन त्यांना हे पत्र व पैसे पोचते करून, घडलेली सर्व हकीगत त्यांच्या कानावर घाला व त्यांना घेऊन या. तुम्ही येई पर्यंत मी लग्नघरी राहते. घराला कुलूप घालूया." सीताबाई म्हणाल्या.

लगेच ते दोघे ही घराला कुलूप घालून बाहेर पडले. रामजी भाड्याचा टांगा घेऊन नारायणाच्या धाकट्या भावाच्या गांवी निघाले. तिथे पोचे पर्यंत दुपार झाली. घर सांपडायला विशेष त्रास झाला नाही. परंतु घराशी पोचतांच आंतील संवाद ऐकून रामजी बाहेरच थांबले.

"आई! पैशांची कुठेही सोय झाली नाही. हा संबंध जुळेलसे वाटत नाही. त्यांना 'दुसरीकडे बघा' म्हणून सांगून टाकतो." धाकटा भाऊ असावा.

"हे कायरे तुझे बोलणे! पैशांचं तोंड पाहून सोन्यासारखं हातचं स्थळ घालवितोस की काय? तुझ्या भावाला 'पैसे घेऊन ये' म्हणून पत्र लिहिलं आहे. नक्कीच घेऊन येईल तो!" म्हातारीचा आवाज आला.

"मला न सांगतां तू पत्र कसं लिहिलंस? दादाच्या पैशाला, मी मेलो तरी हात लावणार नाही! मलीचं लग्न झालं नाही तरी चालेल!" रागानं धाकटा भाऊ म्हणाला.

"विनाकारण डोक्यांत राख घालून घेऊं नकोस! तुमच्या हेक्यापायी पोरीच्या आयुष्याचं मातेरं करूं नकोस! माझं म्हातारीचं एवढं तरी ऐक." थोडा दम घेऊन ती पुढे म्हणाली—"क्षुल्लक कारणावरुन, गेली दहा वर्षं तुम्ही भावांनी एकमेकांची तोंडं देखील पाहिली नाहीत. राधाच्या लग्नांत तरी भेटाल अशी मला आशा वाटली." म्हातारी म्हणाली.

रामजीने दार वाजविले व "नारायणाच्या भावाचे घर हेच कां?" विचारले.

एका चाळशीच्या माणसाने दार उघडले. "कोण तुम्ही? आंत या!" आश्चर्यवाटून म्हणाला.

रामजी आत गेले व एका खुर्चीत बसले. पैशांची पिशवी टेबलावर ठेवली व चिट्ठी त्या गृहस्थाच्या, हाती दिली. ती वाचून तो म्हणाला—"हे माझ्या आईने, माझ्या मोठ्या भावाला लिहिलेले पत्र आहे. मला तोंड दाखवायची लाज वाटली म्हणून पैसे पाठवून दिलेले दिसताहेत। आधी ती पिशवी माझ्या समोरून उचला बघू!" चिडक्या स्वरात तो म्हणाला.

"तुमचे भाऊ स्वतःच येणार होते. परंतु येऊं शकले नाहीत! तुम्हा दोघांची

भेट या जन्मी तरी अशक्य आहे!" असे म्हणून रामजीने घडलेले सर्व कांही सांगितले.

सगळे ऐकल्यानंतर धाकट्या भावाच्या तोंडून शब्द उमटला नाही. म्हातारी ओक्सा-बोक्षी रडूं लागली.

"दादा मला क्षमा कर!" असे म्हणत तो गृहस्थ ही रडूं लागला.

ते पाहून रामजीला थोडी सुद्धा दया आली नाही.

"जिवंत माणसाची किंमत कळणे कठीण! तुझ्यावर तुझ्या भावाचे प्रेम असल्या शिवायच कां तो एवढे बरे नसतांही पैसे घेऊन निघाला? तू भ्रातृप्रेमाला इतके

दिवस मुकला होतास. परंतु आतां तर कायमचा पारखा झालास!" ते म्हणाले.

तो आरडा-ओरडा ऐकून शेजार-पाजारचे सर्वलोक गोळा झाले.

तेवढ्यात "काय झाले? झाले तरी काय?" असे म्हणत एक पन्नाशीचा गृहस्थ पुढे आला.

त्याला पहाताच धाकटाभाऊ त्याच्या जवळ जात–"दादा! तू जिवंत आहेस कां? मला मूर्खाला तुझा चांगुलपणा कळला नाही!" असे म्हणून त्याच्या पायावर पडला.

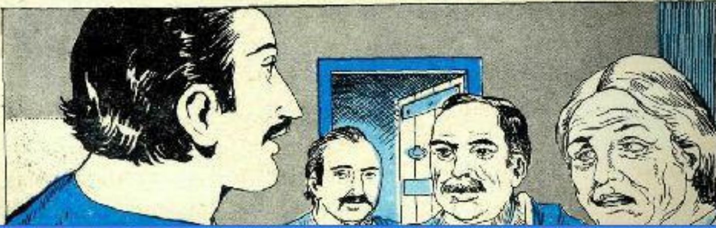
आता पर्यंत ज्याला आपण मेलेला समजत होतो, तो नारायण तो हाच, हे समजायला रामजीला वेळ लागला नाही.

घडलेला वृत्तांत ऐकून तो प्रौढ गृहस्थ हंसला. "मी पैसे घेऊन परवांच निघालो. राधासाठी एखादी बनारसी साडी घ्यावी म्हणून शहर गांवी गेलो. तिथे एक म्हातारा–'धर्म करा बाबा! मला कुणी नाही.' म्हणत मागे लागला. दया येऊन मी पैशांची पिशवी बाहेर काढून त्याला एक रुपया दिला. कापड खरेदीसाठी मी दुकानांत जाईस्तोवर तो माझ्या मागेच येत होता. शेवटी साडी खरेदी करून पैशांसाठी कनवटीला हात लाऊन पहातो तो पिशवी दिसेना! मला त्या म्हाताऱ्याची शंका आली. त्याच्यासाठी खूप शोधले. पण व्यर्थ! परत घरी गेलो व दुसरे पैसे घेऊन सरळ इकडेच येतो आहे. तुमच्या-घरी मेलेला तो माणूस चोरच असावा!" तो प्रौढ गृहस्थ रामजीला म्हणाला.

"त्या चोराने मरते वेळी पुण्य साधले! म्हणून तुम्हा भावांची भेट झाली!" म्हातारी समाधानाने म्हणाली.

"बरंय, मी येतो. घरी जाऊन पुढचे काम निस्तरायला हवे!" रामजी म्हणाले.

"पुढच्या महिन्यांत आमच्या मुलीचे लग्न आहे. तेव्हा न विसरतां सह परिवार लग्नाला या बरं कां!" दोघा भावांनी रामजींना आग्रहाने लग्नाचे निमंत्रण दिले.

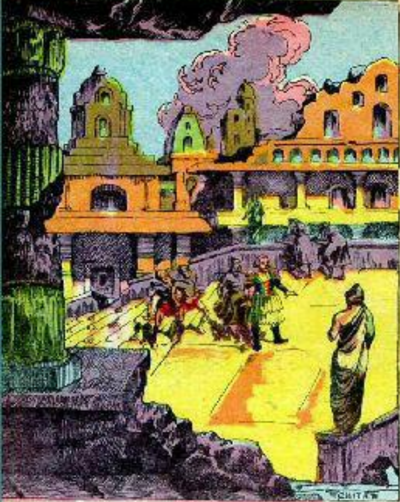
[१५]

[शिवदत्ताच्या शोधात निघालेल्या समरसेनने, एका मगरीच्या तावडीत सापडलेल्या, आपल्या सैनिकांना वांचविले. त्यांच्याकडून त्याला, व्याघ्रदत्त कुणीकडे गेला ते समजले. तसेच झाडावर अडकविलेले एक पत्रही त्याला मिळाले. तेवढ्यात, डोंगरावरून कांही सैनिक त्यांच्यावर एकाएकी बाणांचा वर्षाव करू लागले. पुढे–]

समरसेनला; त्यांच्यावर बाण सोडणारे सैनिक कोण आहेत, हे समजायला फार वेळ लागला नाही. "व्याघ्रदत्ताचा जय! व्याघ्रदत्ताचा विजय असो!" अशा आरोळ्यांनी डोंगर-दऱ्या दुमदुमून गेल्या.

"हे व्याघ्रदत्ताचे सैनिक असून, ह्यांना आपण असलेले ठिकाण माहीत झाले आहे. सावध व्हा! आपल्याला चारीबाजूंनी घेरून, बंदी बनवायचा ह्यांचा प्रयत्न दिसतो आहे!" असे म्हणून समरसेनने आपल्या सैनिकांना सावध केले.

व्याघ्रदत्ताचे सैनिक डोंगरातील खडकां-मागे लपून समरसेनावर व त्याच्या सैनिकांवर बाण सोडत पुढे-पुढे सरकू लागले. अशा संकटातून प्राण वांचवायचे म्हणजे समरसेनला एकच मार्ग दिसला. तो म्हणजे खडकांच्या आड लपत-छपत

तो प्रदेश सोडून शक्य तेवढे लौकर निघून जाणे!

समरसेनच्या पाठोपाठ त्याचे सैनिकसुद्धा नि:शब्दपणे खडकांच्या आडून जवळच असलेल्या भुयाराच्या दिशेने रांगत-रांगत पुढे जाऊ लागले. 'या भुयाराच्या मार्गाने आपण कुठे पोचू? किंवा भुयाराबाहेर काय असेल?' अशा शंकेने त्यांना पीडले नाही. आधी व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांच्या कचाट्यातून बाहेर पडणेच त्यांना महत्त्वाचे वाटले!

शेवटी सर्वजण सुरक्षितपणे एका अंधाऱ्या गुहेत पोचले एकदाचे! व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांच्या आरोळ्यांचा आवाज हळूहळू कमी होऊ लागला. 'आपल्याला शोधत बहुतेक ते, दुसऱ्या दिशेला गेले असावेत'; असे समरसेनला वाटले.

तोवर भर दुपार झाली होती. त्या अंधाऱ्या गुहेत अडखळत समरसेनने पुढे वाट काढली. थोडे पुढे गेल्यावर त्याला बारीकसा उन्हाचा कवडसा दिसला. आणखी थोडे पुढे गेल्यानंतर ते गुहेच्या पलिकडे पोचले.

तिथे दिसलेले दृश्य पाहून समरसेनला फार आश्चर्य वाटले. शिवदत्ताने दिलेल्या नकाशात दाखविलेले ते एक पडके नगर होते. कुठलेतरी महानगर भूकंपामुळे उध्वस्त झालेले दिसत होते. मोठमोठ्या भवनांच्या भिंती कोसळलेल्या होत्या. दगडात कोरलेले कांही स्तंभ अर्धवट मोडलेले व कुठल्याही क्षणी कोसळतील असे वाटत होते.

"हे, शिवदत्ताच्या नकाशांत दर्शविलेले 'शिथिल-नगर' असावे; याबद्दल कांही शंका नाही! शिवदत्त बहुतेक इथेच लपलेला असावा. म्हणून आपण पुढे जाणेच योग्य ठरेल!" समरसेन म्हणाला. त्याच्या साथीदारांना त्या शिथिलनगराकडे पाहून नवल वाटत होते.

त्या विशाल प्रासादांच्या भग्नावशेषांकडे जाण्याच्या विचारात समरसेन असतां,

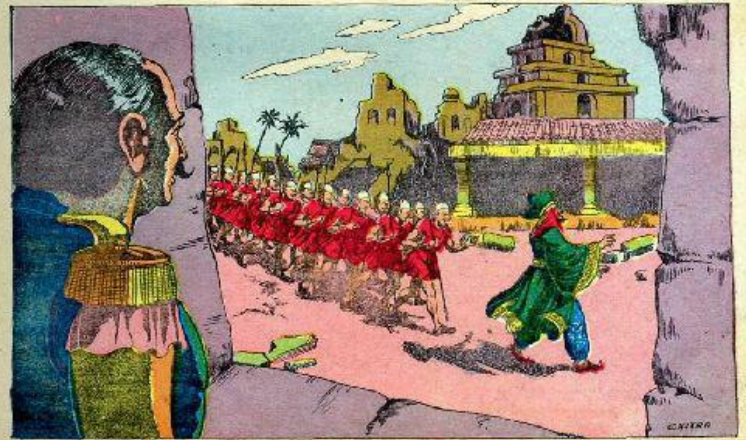
एकाएकी शंखध्वनी व आरोळ्यांच्या आवाजांनी तो सगळाप्रदेश दुमदुमून गेला. थोड्याच क्षणांत पन्नास-साठ सैनिकांच्या समवेत व्याघ्रदत्त त्या शिथिलनगराकडेच येत असलेला, समरसेनला दिसला.

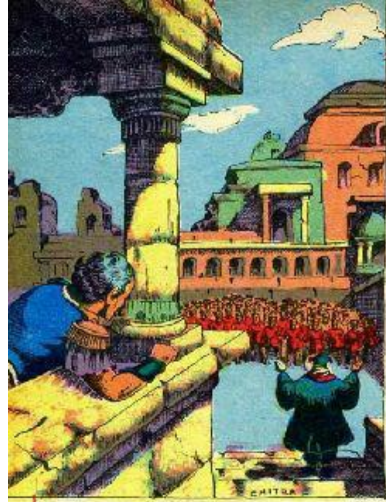
त्याने आपल्या सैनिकांना सावध केले व व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांबरोबर कुणीकडे जात आहे; हे पाहूं लागला. व्याघ्रदत्ताच्या हालचालींकडे पाहतां, तो समरसेनचा विषयच विसरून गेलेला दिसत होता.

साधावयाचा कार्यभाग साधल्यासारखा, व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांच्या पुढे-पुढे मोठ्या दिमाखाने चालत येत होता. त्याच्या पाठोपाठ त्याचे अनुयायी, हास्य-विनोद करीत, मधूनच आपल्या नायकाचा जयजयकार करीत येत होते.

'व्याघ्रदत्ताने शिवदत्ताला तर बंदी बनविले नाही ना?' अशी शंका समरसेनच्या मनात येऊन गेली. परंतु सैनिकांबरोबर कुणीही बंदीवान त्याला दिसला नाही. "तरमग, अपूर्व शक्तिशाली असे शाक्तेयाचे त्रिशूल कोठे आहे, हे तर या व्याघ्रदत्ताला कळले नाही ना!" समरसेनच्या मनांत आले.

व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांना त्या पडलेल्या भवनांकडे घेऊन गेला. 'कुठे जायचे आहे' हे आधीच माहीत असल्याप्रमाणे तो आपल्या अनुचरांबरोबर सरळ झपाझप चालू लागला.

अशाच संधीची वाट पहात असलेला समरसेन दगडांच्या आड लपत-छपत एका विशाल भवनाच्या प्रांगणाकडे आपल्या सैनिकांबरोबर पोचला. तिथे छिन्न-विच्छिन्न झालेल्या एका बिशाल स्तंभाआड लपून व्याघ्रदत्ताच्या हालचालींकडे लक्ष देऊं लागला.

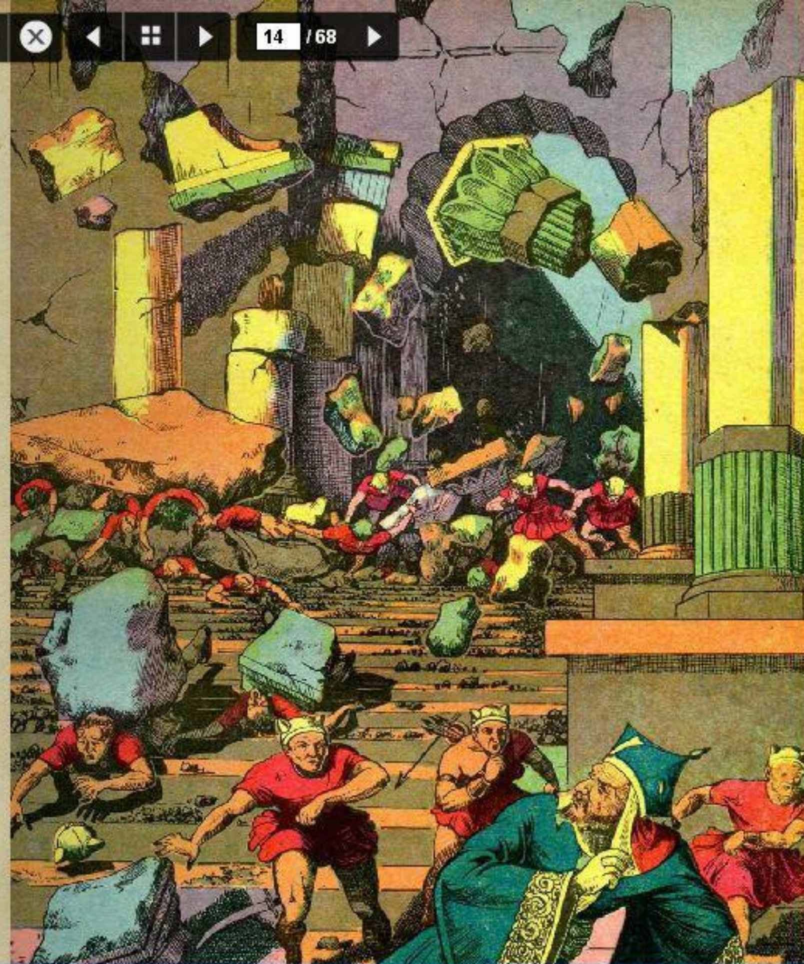
आपल्या अनुयायांपुढे चालत असलेला व्याघ्रदत्त एकाएकी थांबला व मागेवळून आपल्या सैनिकांना गंभीरपणे म्हणाला– "व्याघ्रदलातील योद्धयांनो! आपले श्रम फळाला येण्याची वेळ आतां येऊन ठेपली आहे. तुम्हापैकी प्रत्येकाला एकेका देशाचा अधिपती करण्याचे वचन मी दिलेलेच आहे. ते वाग्दान मी पूर्ण करावयास तत्पर आहे. परंतु त्या आधी तुम्ही एक साहसपूर्ण असे काम करावयास हवे!"

"आम्ही कुठंलेही साहसकार्य करण्यास सिद्ध आहोत! ते कार्य कोणते हे सांगा!" त्याचे अनुयायी उत्साहाने म्हणाले.

मंदस्मित करीत व्याघ्रदत्त म्हणाला– "या शिथिलनगरात आपली मनोकामना-पूर्ण होणार आहे. ते बघा, त्या समोरच्या प्रासादाकडे बघा! त्याचे सिंहद्वार मोडून, दगडा-धोंड्यांनी वाटच बंद झालेली आहे. तुम्ही ते मोडलेले स्तंभ व त्या सर्व शिळा बाजूला सरकवून त्या प्रासादाची वाट मोकळी करा. आपण जी अमूल्यवस्तू शोधून काढण्यासाठी आलो आहोत, ती त्या प्रासादातच आहे!"

व्याघ्रदत्ताचे बोलणे ऐकून त्याच्या अनुयायांना कधी नव्हे तो उत्साह आला. एकमेकांना सूचना देत ते त्या भवनाच्या द्वाराकडे निघाले. कांही जणांनी हातांत पहार घेऊन दारापुढे असलेल्या मोठमोठ्या शिळा सरकवायला सुरूवात केली.

उत्साहातिरेकाने कामाला लागलेल्या त्या सैनिकांना पुढे सज्ज असलेल्या संकटाची कांही कल्पना नव्हती. त्या जीर्ण-प्रासादाच्या भिंती व खांब एकीकडे कललेले होते व अगदी पडण्याच्या तयारीतच होते.

दूर उभा असलेला समरसेन हे सर्व पहात होता. व्याघ्रदत्ताची आज्ञा पाळीत असलेल्या त्या सैनिकांवर कुठलीतरी भित किंवा स्तंभ कोसळून; त्या सर्वांवर भीषण अपघाताचे मरण ओढवणार असल्याचे तो उघड्या डोळ्यांनी पहात होता!

व्याघ्रदत्त मात्र दूर उभा राहून, खडक बाजूला सारणाऱ्या आपल्या सैनिकांना प्रोत्साहन देत होता. त्याचे मान वळवून त्या भितीकडे वारंवार पाहणे व नजर रोखून दाराकडे पाहणे, या वरून त्या दुष्टाला, येऊ घातलेल्या संकटाची पूर्ण कल्पना असावी, असे समरसेनला वाटले. 'व्याघ्रदत्त जाणून-बुजून, आपल्या साथीदारांना या आपत्तीच्या तोंडी देत आहे की काय?' अशी शंका समरसेनच्या मनांत येतेय तोच; गडगडत ते शिथिलभवन कोसळले व कानठळ्या बसविणारा आवाज आसमंतात भरून गेला. कोसळलेल्या भितींच्या व स्तंभांच्या खाली चिरडलेले व्याघ्रदत्ताचे अनेक सैनिक करुण किंकाळ्या फोडून मरण पावले, तर घायाळ व जखमी झालेले कांही जण हाहा:कार करीत कसे-बसे आपले प्राण वाचवून बाहेर पडले.

ही भयंकर घटना, डोळ्यांची पापणी लवेस्तोवर घडून गेली. जखमी झालेल्या व जीव वांचवून बाहेर पडलेल्या थोड्या सैनिकांना घेऊन, व्याघ्रदत्त थोडाबाजूला सरला.

'त्याच्यावर विश्वास ठेवून अनेक जणांनी मरण-समाधी घेतली' याचे त्याला तीळमात्र दु:ख झालेले दिसत नव्हते. त्या दारुण अपघाताने समरसेनचे काळीज पिळवटून निघाले.

"कांहीतरी नकळत झालेल्या चुकीमुळे व्याघ्रेश्वरी कोपलेली असावी; म्हणूनच तिने या सिंहद्वाराजवळ अनेक जणांचा बळी घेतलेला दिसतो आहे. आतां यापुढे आपल्याला कुठल्याही संकटाला तोंड द्यावे लागणार नाही! अगदी निर्धास्त व्हा!" असे म्हणत व्याघ्रदत्ताने आपल्या हातात असलेला एक कागद त्यांना दाखविला व तो पुढे म्हणाला—"अद्‌भुतशक्ती असलेले शाक्तेयाचे त्रिशूल असलेले ठिकाण, तुम्हाला दाखवायचा माझा विचार आहे. त्या त्रिशूलाच्या प्रभावामुळेच आपण उरलेले सर्वजण या पृथ्वीवर राजाधिराज होणार आहोत. ते त्रिशूल असलेले स्थान, या नकाशात स्पष्टपणे दाखविलेले आहे. हत्तींच्या वनामध्ये, विषवृक्षापासून शंभर पावलं लांब, मृतवीरांच्या समाधी खाली, गुरूद्रोहीच्या अस्थि-पंजरात शाक्तेयाचे त्रिशूल लपविलेले आहे!"

आडोशास उभा राहून, हे सर्व ऐकत असलेल्या समरसेनच्या अंगावर, आश्चर्याने कांटा उभा राहिला व भीतीने त्याचे अंग थरथर कांपू लागले. ज्या अपूर्वशक्तीयुक्त त्रिशूला करितां, एवढी युद्धं व एवढ्या हत्या घडल्या; ते त्रिशूल अखेरीस या महा-दुष्ट अशा व्याघ्रदत्ताच्या हाती लागावे ना!

"आतां काय बरे करावे?" असा यक्षप्रश्न समरसेनच्या मनांत काहूर माजवू लागला. शिवदत्ताचे काय झाले? त्याला त्रिशूल कोठे आहे; हे ठाऊक आहे कां? त्याच्याबरोबर असलेल्या फक्त सहा सैनिकांबरोबर व्याघ्रदत्तावर चालून जाणे योग्य ठरेल कां? अशा प्रश्नांनी त्याला भंडावून सोडले.

समरसेनला काय करावे याचा निर्णय घेता आला नाही. व्याघ्रदत्ताच्या हाती एकदा कां, ते त्रिशूल गेले तर त्याच्यापुढे दुसऱ्या कुणाचाही टिकाव लागणे शक्य नाही. मंत्रतंत्र विद्यांमध्ये अद्वितीय असे एकाक्षी व चतुराक्ष यांनादेखील 'दासोऽहं' व्हावे लागेल, त्यांचे देखील कांही चालणार नाही! धनराशींनी भरलेल्या नौका व त्यांचे रक्षण करणाऱ्या नागकन्यासुद्धा व्याघ्रदत्ताला वशीभूत होतील, यात कांही शंका नाही.

अशा आपत्समयी आपल्याला सहाय्य करूं शकणारा एकटा चतुराक्षच होय! परंतु त्याला सद्यस्थिती कळविणार कशी?

तो यावेळी नागकन्यांना वशीभूत करण्याच्या प्रयत्नांत असेल. चतुराक्षाला, शाक्तेयाच्या या महासामर्थ्यशाली त्रिशूलाबद्दल, कांही कल्पना असेल कां? ते त्रिशूल जर आपल्या एकट्याच्या हाती लागले, तर हे द्विपच नव्हे, तर साऱ्या त्रिभुवनावर आपला अधिकार गाजविता येईल!

अशा अगणित विचारांमध्ये समरसेन गढला असता, व्याघ्रदत्ताच्या धीरगंभीर आवाजाने त्याची विचार मालिका तुटली. "उद्यां महापर्व-दिवस आहे. रविवार असून, अमावास्या आहे! तेव्हां आज रात्री आपण इथेच विसावा घेऊं या! उद्यां रात्री, बरोबर एक वाजतां, आपण गज-वनांत प्रवेश करणार आहोत!"

आपल्या अनुयायांना अशी सूचना देऊन व्याघ्रदत्त एका मोठ्या शीलाखण्डावर बसला. आपापली आयुधं खाली ठेवून, त्याचे अनुयायीसुद्धा त्याच्या भोवती कोंडाळे करून बसले. व्याघ्रदत्ताचे बोलणे ऐकल्या-नंतर समरसेनाच्या मनांत आशेचे किरण डोकावू लागले. अजून चौवीस तासांचा अवधी त्याला मिळाला होता. या काला-वधीत कांहीतरी करून–नच झाले तर-रात्रीं निजलेल्या व्याघ्रदत्ताचा गळा दाबून कां होईना–आपला मार्ग साफ करायला हवा होता. तोपर्यंत त्याला व त्याच्या सोबत्यांना विसावा घेता येईल...

असा विचार करीत समरसेनने मागे वळण्याकरिता एक गिरकी घेतली. ती गिरकी घेत असता, तो ज्या तुटलेल्या खांबाला टेकला होता, तो खांब धक्का लागून खाली कोसळला, त्याबरोबर मोठा आवाज झाला.

त्या आवाजासरशी घायाळ झालेल्या चित्त्यासारखा, व्याघ्रदत्त सचेत होऊन उभा राहिला. त्याच्या पाठोपाठ त्याचे सैनिकसुद्धा आपापली हत्यारं सरसावून सिद्ध झाले. व्याघ्रदत्ताची नजर, शिथिल-भवनांत दडून बसलेल्या समरसेनवर सरळ भिडली.

(क्रमशः)

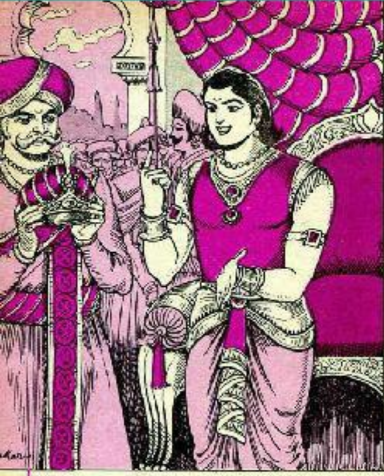

आदर्श राजा

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले व नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला– "राजा! जगात सत्कार्य करून कांही लोक आदर्श व्यक्ती बनतात. परंतु पाप-कर्मे करून देखील आदर्श व्यक्ती बनलेले कांही लोक आहेत. ह्याचे उदाहरण म्हणून मी गुणसिह नांवाच्या राजाची गोष्ट सांगतो, श्रमपरिहार म्हणून ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

पूर्वी विदर्भ देशाचा राजा जयसिह याला दोन मुलगे होते. मोठा वीरसिह व धाकटा गुणसिह. लहानपणापासूनच गुणसिहाची अभिरूची राज्यशासन व क्षत्रियोचित विद्यांकडे होती. महामात्य माणिकवर्माजवळ तो राजनीती शिकला

व सेनापती शूरसेन यांच्या जवळून शस्त्रास्त्रांचे व अन्य क्षात्रविद्यांचे त्याने अध्ययन केले. वीरसिंहाची आवड अगदी वेगळी होती.

जयसिंहाने वंशपरंपरेप्रमाणे मोठ्या मुलालाच, गादीवर बसवायचे ठरविले. हे लक्षात आल्यानंतर, गुणसिंहाने आपले गुरू असलेल्या मंत्री व सेनापतींशी संगनमत केले व वीरसिंहाच्या राज्याभिषेकाच्या आदल्या दिवशी रात्रीं पित्याला व भावाला बंदी बनवून तुरूंगात टाकले व दुसरे दिवशी स्वतःचा राज्याभिषेक करविण्याची तरतूद केली. गुणसिंहाचा राज्याभिषेक होत असतां, महामात्यांनी राजमुकुट उचलला व युवराजाच्या डोक्यावर ठेवणार तोच.

"हे काय करताय?" गुणसिंह म्हणाला.

"महाराज! हे राजमुकुट आहे." महामंत्री म्हणाले.

"राजमुकुट धारण केले नाही तर प्रजापालन करता येत नाही कां, महामात्य!" गुणसिंह म्हणाला. "आजपासून राजवाड्यांत भोग-विलासा करिता होणारा व्यय थांबवा! मीसुद्धा राजदरबारातला एक अधिकारीच आहे. म्हणून माझ्या करिता योग्य असे वेतन ठरवा!"

मंत्र्यासकट सर्व दरबारी व सभाजनांना आश्चर्य वाटले.

गुणसिंहाने शेवटपर्यंत आपल्या वेतनातच अगदी साधेपणाने निर्वाह केला. प्रजेच्या सोईसाठी व देशाच्या प्रगतीसाठी अनेक योजना आंखून त्या कार्यरूपाला आणल्या. थोड्याच काळांत त्याने देशाला प्रगतीशील व सम्पन्न बनविले.

विदर्भापासून शंभर कोसावर विरूप नांवाचे एक राज्य होते. चित्रसेन नांवाचा राजा तिथला प्रतिपालक होता. सर्व शास्त्रांमध्ये पारंगत व विद्यानिपुण अशा आपल्या युवराजावर राज्य-भार सोपवून आपण आतां विश्रांती घ्यावी, अशा विचारात तो होता. त्याने आपला सुयोग्य पुत्र विजयसेन याला जवळ बोलवून असे सांगितले.

"तुझा विद्याभ्यास तूं पूर्ण केलास हे खरे आहे. पण राजाला निव्वळ शास्त्रज्ञानावर अवलंबून चालत नाही, जोडीला थोडा अनुभव हवाच! म्हणून तू देशाटनाला जा. आजूबाजूची राज्यव्यवस्था पहा. कुणी आदर्श राजा दिसला तर कांही दिवस त्याच्या हाताखाली अनुभव घे व त्याच्या व्यवस्थेतील चांगले व ग्राह्य ते शिकून ये!"

वडिलांची आज्ञा शिरोधार्य मानून विजयसेन देशाटनासाठी बाहेर पडला. निरनिराळ्या राज्यांमध्ये जाऊन तेथील राजांचे गुण-अवगुण, शासन व्यवस्थेतील बारकावे व राज्याची स्थिती-गती पहात कांही काळ लोटल्यानंतर विदर्भ देशात पोचला. तिथल्या प्रजाजनांकडून गुणसिंहाबद्दल व त्याच्या प्रजापालनाबद्दल ऐकून गुणसिंहाची भेट घेतली व त्याच्याकडे कांही दिवस रहावे अशी आपली इच्छा व्यक्त केली.

विजयसेनाने कांही काळपर्यंत गुणसिंहाच्या दरबारी नोकरी केली. नंतर स्वदेशी परत गेल्यानंतर त्याच्या पित्याने त्याचा राज्याभिषेक केला.

इथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला– "राजा! राज्याभिषेक करवून सिंहासनावर बसायच्या वेळेस पित्याची आज्ञा मानून, त्रास घेत देशाटन करीत विजयसेनने अखेरीस 'गुणसिंहाला आदर्श मानले'

ही त्याची चूक होती, असे मला वाटते. राज्याच्या लोभामुळे पित्याला व थोरल्या-भावाला अन्यायाने बंदीवान बनविणारा गुणसिंह 'आदर्श राजा' कसा ठरेल? या शंकेचे समाधानकारक उत्तर माहीत असून तू दिलं नाहीस तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकलं होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील."

त्यावर विक्रमादित्य म्हणाला—"गुण-सिंहाने राज्य-लोभामुळें पित्याला व भावाला बंदी बनविले, असे म्हणायला कांही आधार नाही. व्यसनी राजापासून प्रजेचे रक्षण करून, तिचा उत्तमतऱ्हेने प्रतिपाळ करण्या करिता त्याला तसे करावे लागले. गुणसिंहाने जर राज्य-लोभामुळे तसे केले असते तर तो राज-वैभव सोडून असा साधेपणाने राहिला नसता. प्रजेच्या सुखा करिता इतका झटला नसता. इतकेच नव्हे तर, राजा म्हणून स्वतःला श्रेष्ठ न समजता आपणही राज्याचा एक सेवक आहोत असे मानले. व आपणही प्रजेतील एक नागरिक बनून राहिलो तर प्रजेच्या समस्या अधिक चांगल्या तऱ्हेने समजतील व त्यांचा परिष्कार करता येईल या भावनेने, राज्याच्या प्रगतीसाठी व प्रजेच्या सुख-शांतीसाठी त्याने जे नाना प्रयत्न केले ते जमेस धरतां, 'आदर्श राजा' ठरण्यास जी लक्षणं लागतात ती सर्व आपल्या ठायी आहेत हे दाखवून दिले होते. पित्याला व भावाला बंदी बनविणे ही त्याची वैयक्तिक बाब होती. व्यक्तिगत विषयांपेक्षा, राजा म्हणून गुणसिंहाने प्रजेची कशी सेवा केली हे महत्त्वाचे ठरते. यावरून तो कदाचित आदर्श-पुत्र किंवा आदर्श-भ्राता नसेलही; परंतु तो आदर्श राजा होता हे निर्विवाद सत्य आहे. विजयसेनने गुणसिंहाला आदर्श राजा मानले ही त्याची चूक नव्हती."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह नाहीसा झाला आणि झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

ग्रहण-स्नान

नागोपंत हे गांवातील मोठ्या शेतकऱ्यां-पैकी एक असून बोलण्यात अगदी पटाईत होते. "भूक नसलेला व कर्ज नसलेला या जगांत सापडायचा नाही!" असे ते नेहमी म्हणत असत. 'ते दिसायला श्रीमंत व शेती-वाडीवाले दिसले तरी त्यांच्या डोक्यावर भरपूर कर्जाचा बोजा आहे' असे इतरांना सांगत असत. परंतु कुणी अडचणीत सांपडलेला त्यांच्याकडे आला तर भारी व्याजाने कर्जाऊ रकम देत असत.

एकदा त्यांच्या शेजारचा एक गरीब शेतकरी सोमनाथ त्यांच्याकडे कर्ज मागायला आला. त्याचे दोन एकरांचे शेत नागोपंतांच्या शेताला लागूनच होते. ते आपल्या हाती आले तर बरे, असे बरेच दिवसापासून नागोपंतांच्या मनांत होते.

"सोमाजी! प्रत्येकावरच कधी न कधी अडचण ही येतच असते!" असे म्हणून नागोपंतांनी सोमनाथाचे दोन एकर शेत गहाण ठेऊन घेतले व त्याच्या गरजेपेक्षा थोडी जास्तच रक्कम त्याच्या हातावर ठेवली.

त्यानंतर लागोपाठ दोन वर्षं पाऊस नीट पडला नाही व सोमनाथाच्या शेतांत पीक आले नाही. त्यामुळे आता हा कांही कर्जफेड करूं शकणार नाही याची खात्री पटल्यानंतर नागोपंतांनी सोमनाथाच्या मागे कर्जफेडण्यासाठी लकडा लावला. 'आणखी एकवर्ष थांबा' म्हणून सोमनाथाने मनधरणी केली.

"येत्या सुगीला पाऊस चांगला होईल याची खात्री आहे वाटतं? मरण कधी येईल व पाऊस कधी पडेल हे जर खचित समजले तरमग आणि काय हवं होतं! इकडे सावकार माझ्या उरावर बसला आहे. तुझी तर दोन एकरच जमीन आहे

पण माझी कर्जापायी दहा एकर जाणारसे दिसतेय!" नागोपंत म्हणाले.

'आपले दोन एकर शेत हा गिळंकृत करूं पाहतो आहे' हे सोमनाथाला कळून चुकले. परंतु गत्यंतर नसल्यामुळे त्याने ते नागोपंतांना कर्जफेड म्हणून देऊन टाकले.

त्यानंतर एका आठवड्यानी सूर्यग्रहण होते. नागोपंतांच्या मित्रांनी त्यांना ग्रहण-स्नानासाठी नदीवर चलण्याचा आग्रह केला. नदीवर आंघोळीला गेल्यानंतर तिथे येणाऱ्या याचकांना दान-धर्म करावा लागेल या भीतीने ते म्हणाले–"त्या नदीचेच पाणी एका छोट्या कालव्यातून बाजूच्या तळ्यांत येतेय नां? मग ग्रहणाची आंघोळ करायला ते चालत नाही कां?"

नागोपंतांचा चिक्कूपणा माहित असलेले मित्र हंसले व निघून गेले. जरावेळानंतर नागोपंत तळ्याकडे निघाले. तळ्याकांठी कांही भिकारी त्यांना दिसले व कांही म्हातारे तळ्यांत आंघोळ करीत असलेलेही त्यांनी पाहिले.

त्या भिकाऱ्यांच्या नजरेस पडू नये म्हणून नागोपंत दुरूनच तळ्याच्या दुसऱ्या-बाजूला जाऊ लागले. एका धोंड्यावरून पाय घसरून ते तळ्यांत पडले. पाणी खोल होते व नागोपंतांना पोहता येत नव्हते! "वांचवा हो" म्हणत ते ओरडत गटांगळ्या खाऊं लागले.

शेजारच्या गांवी गेलेला सोमनाथ सुदैवाने त्याच वाटेने पायी येत होता. नागोपंतांचा आवाज त्याने ओळखला व मागचा पुढचा विचार न करता तळ्यांत उडी टाकली व त्याने नागोपंतांना काठा-वर आणले.

दगडावरून पाय घसरून पडतांना त्यांचा उजवा पाय चांगलाच मुरगळला होता. अंगाला चांगलेच खरचटले होते. नागो-पंतांना उठून उभे रहाता येईना. त्यांनी सोमनाथाकडे केविलवाणी दृष्टी टाकली. सोमनाथाला त्यांची कींव आली. त्यांनी नागोपंतांना पाठीवर उचलले व घरी पोचविले.

नागोपंतांना अंथरुणावरून हलता येईना. गांवातल्या वैद्याच्या चिकित्सेने कांही उतार पडेना. पाय दुखी तर कमी झालीच नाही, उलट जखमांतून जास्तच ठणका वाढूं लागला. ही बातमी समजल्यामुळे त्यांचे जवळचे व दूरचे नातलग त्यांना भेटायला येऊं लागले व घरांतच मुक्काम ठोकूं लागले.

शारीरिक दुखण्याबरोबर घरांत शिर-लेल्या या पाहुण्यांना कसे घालवावे या विवंचनेने त्यांची झोपच नाहिशी केली.

एके दिवशी त्यांची सून त्यांच्या मोठ्या-मुलापाशी गाऱ्हाणे गात असलेले त्यांनी ऐकले. "या थेरड्याचा एकदा निकाल लागला तर सुटेन एकदाची! घरांत भर-लेल्या या खंडीभर नातलगांची उठबस करता करतां व रांधून-वाढून-खरकटी काढता काढता जीव जातोय माझा!"

हे ऐकल्यापासून नागोपंतांच्या जिवाची घालमेल सुरू झाली. त्यांचे मन बेचैन झाले. जिवापाड कष्ट करून एवढं कमवलं ते मुलासाठी व नातवंडांसाठीच ना! सून म्हणाली ते मुलाने गप्प ऐकून घेतलं या गोष्टीनं त्यांचं मन दुखावलं.

दुसरे दिवशी नेहमीप्रमाणे सोमनाथ त्यांना भेटायला आला. त्याला पाहून नागोपंतांना गहिवरून आलं. घडला प्रकार त्यांनी सोमनाथाला सांगितला. "सोमाजी! मला जाण आल्यापासून एकही धर्मकार्य माझ्या हातून घडलेलं नाही. केलेली पापं फळाला येत आहेत. वाकड्या वाटेने धन कमवण्यात हयात गेली. आतां भोगावे लागते आहे."

सोमनाथाने त्यांची समजूत काढली. "सर्व पापं धुवून काढायची क्षमता पश्चात्तापांत असते म्हणतात! तळ्यांत तुम्ही केलेल्या ग्रहण-स्नानामुळे तर सर्व पापांतून तुमची सुटका झालेलीच आहे. या गांवच्या वैद्याकडची चिकित्सा आतां पुरे झाली. शहरांत चांगले निष्णात वैद्य असतात आपण त्यांच्याकडे जाऊं या."

नागोपंत सोमनाथाबरोबर शहरांत आले. निष्णात वैद्यांची चिकित्सा सुरू झाली. महिन्या भरात धडधाकट होऊन गांवी परतले. अजूनही नातलग घरांत असलेले त्यांनी पाहिले. सर्वांचा चांगला पाहुणचार करून त्यांनी सर्वांनाप्रेमाने निरोप देऊन वाटेला लावले.

एके दिवशी सकाळी सोमनाथाला नागोपंतांनी हांक मारली व त्याच्याबरोबर आपल्या शेताकडे गेले. दोघांच्या शेताच्या मधल्या बांधावर बसून बोलू लागले. सोमनाथाच्या शेताकडे बघत त्याला म्हणाले–"सोमाजी! त्या दिवशी तू म्हणालास की 'मी ग्रहण-स्नान करून पुण्यवान झालो आहे'; त्या बाबतीत मला कांही माहीत नाही, परंतु यापुढे पाप न करता जगायचे ठरविले आहे. कर्जापायी गिळंकृत केलेले तुझे हे शेत तुला मी आज परत देत आहे!"

हुशार भिकारी

रंगापुरांत एक नवीन भिकारी आला व चार घरी भीक मागून पोट भरू लागला. परंतु एका घरचा मालक "भाकर नाही, का तुकडा नाही! चल चालता हो!" असे म्हणत त्याला नेहमीच हुसकाऊन देत असे.

ते घर महालोभी रंगारावाचे होते.

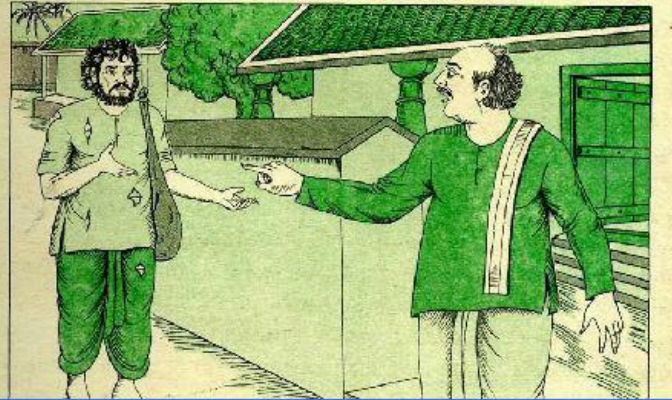
एके दिवशी तो भिकारी त्यांच्या दारावर जाऊन "मातान्नपूर्णेश्वरी, भिक्षांदेही!" असे मोठ्याने ओरडला.

ते ऐकताच रंगाराव तावातावाने बाहेर आला व "तुला कितीदां सांगायचे? इथे भाकर नाही की अन्न नाही! चल नीघ इथून!" असे म्हणून दार लावून घेऊं लागला.

"क्षमा करा: आज मी अन्न मागायला आलेलो नाही!" लगेच भिकारी म्हणाला.

"मग कशाला आलास?" रंगाराव खेकसला.

"मी कधीही आलो तर 'अन्न नाही' म्हणता ना? म्हणून आज इकडून-तिकडून याचना करून आणलेल्या अन्नातलं थोडं अन्न आपल्याला देऊन जाण्यासाठी आलो आहे. भांडं आणा!" असे म्हणत भिकाऱ्याने झोळी उघडली.

चंदामामाची कथा

एका गावांत सोमशास्त्री नांवाचा, सर्व विद्यांमध्ये पारंगत असा विद्वान रहात असे. त्यांनी सर्व धर्मांचा अभ्यास केला होता. त्यांच्या जवळील ज्ञानाचा सर्वांना उपयोग व्हावा म्हणून त्यांनी एका गुरु-कुलाची स्थापना केली.

सोमशास्त्र्यांचा नांव-लौकिक ऐकून अनेक विद्यार्थी त्या गुरुकुलात येऊं लागले. परंतु दुर्दैव असे की त्यांनी शिकविलेले विद्यार्थ्यांना कांहीही समजत नसे. हळूहळू त्या गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांची संख्या खूपच कमी झाली.

असे असतांना सुशांत नांवाचा, मध्यम वयाचा एक प्रौढगृहस्थ त्या गांवी आला. त्याला जवळचे असे कुणीच नव्हते. असलेली सर्व माल-मत्ता अग्नीने स्वाहा केल्यामुळे व 'फुलं विकलेल्या ठिकाणी काष्ठं कशी विकणार?' म्हणून या गांवी आला व एका श्रीमंत माणसाला आपली कर्म-कहाणी ऐकविली.

त्या धनिकाने सर्व ऐकून घेतले व म्हणाला–"तुला करण्याजोगे काम, मजजवळ नाही! या गांवात विद्या-दान करूं शकणारा कुणीही सुयोग्य गुरु नसल्यामुळे फार खोळंबा होतो आहे. तुला जर मुलांना शिकविणे जमत असेल तर, इथे तुला कांही कमी पडणार नाही."

सुशांत विद्यांमध्ये तज्ञ होता असे नव्हे! पण ही गोष्ट त्या धनिकाला न सांगता– "दहा दिवसांनंतर चांगला मुहूर्त आहे. त्या शुभमुहूर्तावर मी एका नव्या गुरुकुलाचा प्रारंभ करीन, पण त्यासाठी सोईस्कर अशा जागेची सोय आपल्यालाच करावी लागेल!" सुशांत म्हणाला.

धनिकाने ते आनंदाने मान्य केले. मुहूर्ताच्या आधी सुशांत सोमशास्त्र्यांजवळ गेला व त्यांना अभिवादन करून म्हणाला–"पंडितश्रेष्ठ! आपल्यासारखे महान्ज्ञानी या गांवांत असतांना येथील लोकांना गुरुची उणीव कां भासते आहे?"

"वडिलोपार्जित धन-संपदा मजजवळ भरपूर आहे. आपल्या जवळील ज्ञानाचा लाभ इतरांना करून द्यावा असे मला वाटते. धनार्जनाची माझी इच्छा नाही. तरीसुद्धा कां कोण जाणे, मी शिकविलेले विद्यार्थ्यांना आकलन होत नाही!" सोमशास्त्री गंभीर वाणीने म्हणाले.

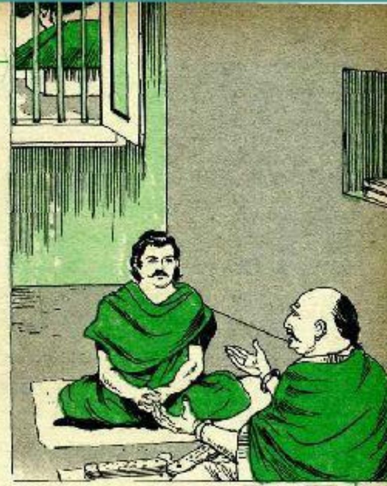
"आपण खेद वाटून घेऊं नये! आपल्या ज्ञानाचा मी इतरांना बोध करवून देईन!" सुशांत म्हणाला.

"जे मला साधलं नाही, ते तुला जमेल असं वाटतंय कां तुला?" सोमशास्त्र्यांच्या स्वरांत शंका डोकावत होती.

"आपण मनांत किन्तु बाळगण्याचे कारण नाही!"

सोमशास्त्र्यांनी आडकाठी न घेता सुशांतला आपला शिष्य मानण्याचे कबूल केले. सुशांतने गुरुकुलाचा प्रारंभ केला.

सुशांतची आकलनशक्ती चांगली होती. सोमशास्त्र्यांनी शिकविलेला प्रत्येक विषय सर्व बारकाव्यांसकट त्याला समजत असे. तोच विषय साध्या व सोप्या भाषेत तो

आपल्या शिष्यांना सांगत असे. सुशांतची अध्यापन-पद्धती विद्यार्थ्यांना आवडत असे व विषय सहज समजत असे. क्लिष्ट व गहन असलेली शास्त्रं सुद्धा त्यांना समजायला त्रास होत नसे.

दरदिवशी सुशांत सोमशास्त्र्यांजवळ जाई व नवा धडा शिकून येई व स्वतः शिकलेला विषय गोष्टीरूपांत गुंफून विद्यार्थ्यांना सांगत असे. शिकविण्याच्या हातोटीमुळे त्याच्या शिष्यांची संख्या क्रमाक्रमाने वाढूं लागली. एवढ्या मोठ्या शिष्य समुदायाला एकट्याने शिकविणे अशक्य असल्यामुळे, आपण रचलेल्या कथा त्याने पुस्तकरूपाने लिहिल्या. त्या पुस्त-

कांच्या आधाराने कसे शिकवावे, हे ही त्याने कांही नव्या लोकांना शिकविले. कालांतराने सुशांतचे गुरुकुल, विश्वविद्यालय बनले.

सुशांतच्या प्रतिभेची कीर्ती राजाच्या कानांवर गेली. त्याने सुशांतला बोलाऊन घेतले व 'कांही दिवस राजधानीत राहून, राजकुमारांना शिकवावे' अशी इच्छा प्रदर्शित केली.

सुशांतने नम्रपणे राजाला असे निवेदन केले–"प्रभू! या बाबतीत माझे मोठेपण असे कांहीच नाही! सोमशास्त्री नांवाच्या महान्ज्ञानी पुरुषाकडून मी स्वतः रोज थोडे थोडे ज्ञान मिळवितो व लहान मुलांना ते समजावे म्हणून साध्या-सोप्या भाषेत लिहीत असतो. तेव्हां, आपण कृपाकरून राजकुमारांना कांही दिवस गुरुकुलात पाठविलेत तर आम्हां सर्वांवर कितीतरी उपकार करणारे ठराल!"

"तो सोमशास्त्री तुझ्याहून श्रेष्ठ म्हणतोस? हे जर खरे असेल तर, तो सोमशास्त्रीच हे गुरुकुल चालवूं शकेल की!" राजा आश्चर्य वाटून म्हणाला.

"प्रभू! आपणाला माहीत नसलेले असे काय आहे? या सृष्टीला शक्ती देणाऱ्या त्या सूर्याकडे आपण डोळे उघडून बघूं शकतो कां? आम्ही पाहूं शकत नाही, म्हणून सूर्याची प्रखरशक्ती खोटी ठरेल कां? सोमशास्त्री, भगवान् सूर्याप्रमाणे महान् तेजस्वी आहेत. मला व माझ्या सहकाऱ्यांना त्यांच्या कडूनच शक्ती प्राप्त होत आहे." सुशांत म्हणाला.

हे ऐकून राजा म्हणाला–"सोमशास्त्री सूर्य असतील तर, डोळे दिपविणाऱ्या त्या प्रखर तेजाचे, शीतल चांदण्यात रूपांतर करणारे 'चंद्र' ते आपण आहात!" असे म्हणून त्याने आपल्या राजकुमारांना विद्याभ्यासासाठी गुरुकुलांत पाठविले.

तेव्हांपासून सुशांतला 'चंदामामा' असे टोपण नांव मिळाले. अवघड असलेला विषय मुलांना सोप्याशैलीत सांगणाऱ्या सर्वांनाच 'चंदामामा' म्हणण्याचा प्रघात पडला.

तेथं पाहिजे जातीचे

पूर्वी एकदा विरूपसेन हा मगधाचा राजा असतांना बोधिसत्वाने एका हत्तीच्या रूपांत जन्म घेतला होता. तो पांढराशुभ्र हत्ती ऐरावतासारखा दिसायचा. म्हणून मगधराजाने त्याला आपला प्रमुख हत्ती मानले.

एका पर्वदिनीं मगधाचे राज्य स्वर्गालाही लाजवील असे सजविले होते. राजधानीमध्ये एक वैभवसंपन्न मिरवणूक काढायचे आयोजन झाले होते. म्हणून त्या श्वेतहत्तीला चांगले नटविले होते. सुसज्ज सैनिक मागेपुढे असलेल्या, हत्तीच्या नटलेल्या अंबारीमध्ये बसलेल्या, राजाची मिरवणूक निघाली.

राजमार्गाच्या दुतर्फा उभे असलेले लोक मोठ्या उत्साहाने. "अहा हा! या गजराजाची चाल तर बघा! याच्या दमदार चालीचा डौल पाहता, एखाद्या सार्वभौम राजाचे वाहन होण्यास साजेसा आहे!" असे त्या हत्तीच्या गुणांचे कौतुक करूं लागले.

लोक हत्तीची स्तुती करीत असलेले पाहून राजाच्या मनांत आले–"राजा म्हणून माझा गौरव करण्याऐवजी हे लोक हत्तीचीच स्तुती करीत आहेत म्हणायचे! एकही माणूस अंबारीत विराजमान झालेल्या माझ्यांकडे पहायला तयार नाही! सर्वांची दृष्टी या हत्तीवरच खिळली आहे. याची शिक्षा म्हणून कांहीतरी उपाय योजून या हत्तीची विल्हेवाट लावली पाहिजे."

दुसऱ्या दिवशी सकाळी राजाने माहुताला बोलाविले. व "काय रे, तो पांढराहत्ती चांगला प्रशिक्षित आहे काय?" असे विचारले.

"त्याला योग्य प्रशिक्षण देऊन अंबारीचा हत्ती मीच बनविले, प्रभू!" माहूत म्हणाला.

"काय की! तुझ्या सांगण्यावर माझा विश्वास नाही. नुसता अहंकारी व मानी हत्ती असावा अशी मला शंका वाटते आहे." राजा म्हणाला.

"तसं काही नाही, प्रभू!" माहूत म्हणाला.

"बरं, तूं सांगितल्याप्रमाणे जर चांगल्या तालमीत वाढलेला तो हत्ती असेल तर तूं त्याला समोरच्या पर्वतशिखरावर चढवूं शकशील कां?" राजाने विचारले.

"चढवूं शकतो, महाप्रभू!" असे म्हणून माहुताने क्षणभरात त्या अंबारीच्या हत्तीला पर्वतशिखरावर चढविले.

राजा कांही दरबाऱ्यांनाबरोबर घेऊन मागाहून पर्वतावर चढला. शिखराचा थोडासा भाग सपाट होता व पुढे कुशाग्र सुळा होता. राजाने "हत्तीला तिथे थांबव," असे माहुतास सांगितले.

"तूं याला कसे प्रशिक्षित केले आहेस, बघूंया! हत्तीला तीन पायांवर उभे कर!" राजा म्हणाला.

लगेच माहुताने हत्तीच्या मस्तकावर अंकुश ठेवले व त्याला सावध करीत म्हणाला–"बाबा रे! महाराजांची आज्ञा आहे, तीन पायांवर उभा रहा बरे!"

हत्तीने तसेच केले.

राजा, "अहा! छान!" असे म्हणाला. व "आतां पुढच्या दोन पायावर उभा राहूं शकतो कां बघ." अशी आज्ञा दिली.

माहुताचा इशारा मिळताच हत्ती पुढच्या दोन पायांवर उभा राहिला.

"हेही छान आहे! आतां मागच्या दोन पायांवर उभे रहायची आज्ञा दे!" राजा म्हणाला. त्यासरशी हत्ती मागच्या दोन पायांवर उभा राहिला.

"एका पायावर उभा राहूं शकतो कां?" म्हणून राजाने माहुताला विचारले.

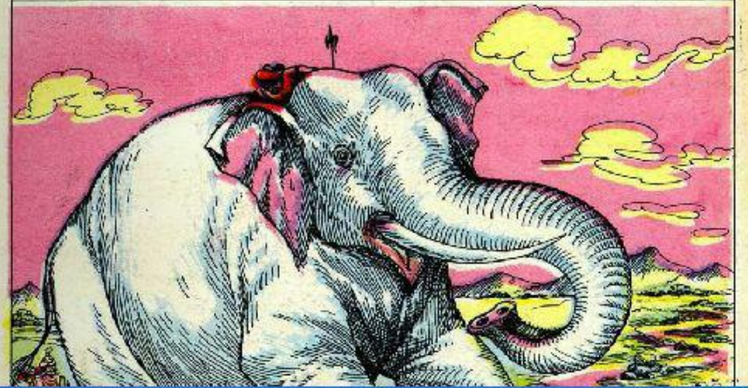
हत्ती एकापायावर सहज उभा राहिला. नाना तऱ्हेने त्रास दिला तरी हत्ती पर्वतशिखरावरून खाली पडला नाही हे पाहून राजाच्या मनाचा जळफळाट झाला. "एवढीशी तालीम दिली तर कोणताही हत्ती हे सारे करूं शकेल आणि एक परीक्षा घ्यावी म्हणतो!" राजा म्हणाला.

"जशी आपली आज्ञा! ती परीक्षा कोणती, महाप्रभू!" माहुताने विचारले.

"हत्ती जसा आपल्या पायांनी या पर्वतशिखरावर चढला तसाच अधांतरी हवेत चालेल असे कर. ही माझी आज्ञा आहे!" राजा म्हणाला.

ते ऐकतांच राजाचा दुष्टहेतू माहुताच्या लक्षांत आला. परंतु थोडेसुद्धा न डळमळता माहुताने हत्तीच्या कानांत हळूच असे सांगितले–"बाबा रे! तू या पर्वतशिखरावरून घसरून खाली पडावेस म्हणून राजाने हा कट रचला आहे. त्याला तुझे मूल्यांकन करता आले नाही. तुझ्यात जर अद्वितीयशक्ती असेल तर तूं असाच या कड्यावरून पुढे हवेत चालत जा."

अद्‌भुत्‌शक्तींचा महिमा असलेला तो हत्ती पर्वतशिखरावरून तसाच पुढे गेला व अधांतरी तरंगत जाऊ लागला. तेव्हां माहुत असे म्हणाला–"हे राजा! हा हत्ती असामान्य अशा दैवीशक्तींचा अंश असून तुझ्यासारख्या गाजरपारख्याच्या अंबारीचा प्रमुख हत्ती होण्याच्या योग्यतेचा नाहीच नाही! किमत न जाणणारे तुझ्या सारखे मूर्ख, अशा हत्तीलाच नव्हे तर, अमूल्य अशा कोणत्याही गोष्टीला गमावून बसतात. मूर्ख स्वतःच्या अविवेकाची प्रौढी दहा लोकांमध्ये मिरवीत असतात.

हवेत चालत जात हत्ती काशी राजाच्या उद्यानात अधांतरी उभा राहिला. हे पाहून काशीचे पौरजन आनंदाने ते दृश्य पहाण्यासाठी उद्यानाभोवती गोळा झाले.

ही वार्ता राजाच्या कानीं आली. काशीराज त्वरेने राजोद्यानात आला व हत्तीकडे पहात हात जोडून म्हणाला– "गजराजा! तुझ्या येण्यामुळे माझे राज्य पावन झाले. खाली उतरून ये, अशी मी प्रार्थना करतोय!"

राजाने असे म्हणताच हत्तीच्या रूपांत असलेला बोधिसत्त्व खाली आला. राजाने विचारले असता माहुताने घडलेली हकिगत सांगितली. ती ऐकून काशी राजाला व तिथे जमलेल्या नागरिकांना अत्यानंद झाला.

राजाने हत्तीला शृंगारले व त्याच्यासाठी सुंदर गजशाला बनविली. व त्याची उत्तम व्यवस्था राखायची सोय केली. त्यानंतर राज्याचे तीन समान भाग केले. एक भाग हत्तीच्या रूपांत असणाऱ्या बोधिसत्त्वाच्या पोषणाकरिता नेमून दिला. दुसरा भाग माहुताला दिला व तिसरा स्वतःसाठी ठेवला.

बोधिसत्त्वाने काशीराज्यात पाऊल टाकताच काशी राजाचे ऐश्वर्य, धन-संपदा व वैभवाची दिवसेदिवस अभिवृद्धी होऊ लागली. त्याची कीर्ती दशदिशांमध्ये पसरली.

गुणाढ्य

आंध्र प्रान्तातील प्रतिष्ठान नगर ही शातवाहन राजांची राजधानी होती. राजदरबारातील पंडितां पैकी गुणाढ्य व शर्ववर्मा नांवाचे दोन पंडित होते. एकदा शर्ववर्माने 'आपण राजाला सहा महिन्यांच्या अवधीत संस्कृत शिकवू शकतो' असे सांगितले.

या विषयी त्या दोघा पंडितांमध्ये वाद-विवाद झाला व त्यांनी पैज लावली. 'राजाला जर शर्ववर्मा सहा महिन्यात संस्कृत शिकवू शकला, तर आपण संस्कृतमध्ये काव्य-रचना करणार नाही' असे गुणाढ्य म्हणाला. परंतु राजा चिकाटीने सहा महिन्यात संस्कृत शिकला. गुणाढ्य हरला.

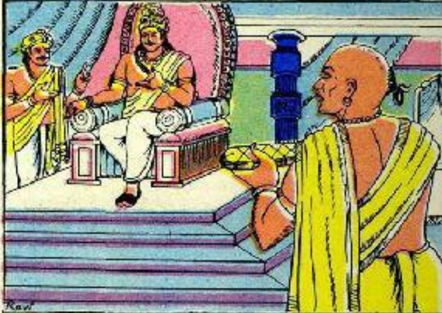

गुणाढ्याने नगराचा त्याग करून देशाटन केले. कन्याकुमारी पासून हिमालया पर्यंत पायी फिरून त्याने सामान्य जनांकडून तसेच विद्वानांकडून अनेक कथांचे संकलन केले. त्या सर्व कथा त्याने पैशाची भाषेत लिहून काढल्या

बऱ्याच वर्षानंतर तो प्रतिष्ठान नगरांत परत आला. त्याच्या मित्रांनी व पंडितांनी त्याचे मोठे स्वागत केले. त्याने 'बृहत्कथा' नांवाच्या महान ग्रंथाची रचना केली. कथांचे संकलन असलेला हा जगातील पहिला ग्रंथ होता.

गुणाढ्याने आपली बृहत्कथा राजाला ऐकवायचे ठरविले. दरबारांत तो आपली कथा ऐकवीत असता, राजा मंत्री वर्गाशी अन्य विषयावर चर्चा करीत राहिला. राजाचे दुर्लक्ष गुणाढ्याला अपमानजनक वाटले.

त्याने आपले ताडपत्रांचे पुस्तक आवरले व सभागृहातून सरळ निघून गेला. राजाच्या हे लक्षात सुद्धा आले नाही- सभासदांनी देखील गुणाढ्याला थांबवायचा प्रयत्न केला नाही.

गुणाढ्याला वर्णनातीत दुःख झाले. तो नगरा जवळील एका डोंगरावर गेला. तिथे त्याने अग्नी प्रज्वलीत केला. एक एक ताडपत्र घेऊन आगीत टाकू लागला. अशा रीतीने त्याने श्रमपूर्वक लिहिलेली ती उत्कृष्ट रचना अग्नीला शरण जाऊं लागली.

त्यावेळी तो करीत असलेले काम पाहून पशू-पक्षांनी सुद्धा अश्रू ढाळले म्हणे ! वृक्षांनीही दुःखातिशयाने डोके वाकविले म्हणे ! या गोष्टीकडे लक्ष न देता गुणाढ्य आपल्या रचनेची आहुती अग्नीला समर्पण करीतच राहिला.

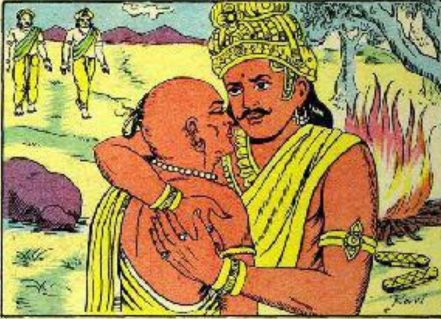

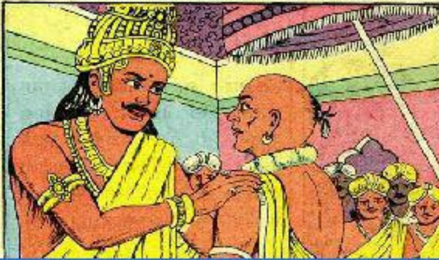
त्या वाटेने जात असलेल्या राजदरबारातील एका सेवकाने, गुणाढ्याला पाहिले. तो पळत पळत राजाकडे गेला व त्याने पाहिलेला प्रकार राजाला सविस्तर सांगितला. आपल्या हातून घडलेली चूक राजाच्या लक्षात आली.

राजा आपल्या घोड्यावर बसून लाग-लीच गुणाढ्य असलेल्या ठिकाणी पोचला. मंत्रीगण व दरबारांतील अन्य अधिकारीवर्गाने राजाचे अनु-सरण केले.

राजा गुणाढ्याच्या जवळ गेला व "महापंडित असलेल्या आपण मला क्षमा करावी, व आपल्या अमूल्य ग्रंथाला मात्र अग्नि ज्वाळांच्या आहारी कृपा करून जाऊ देऊ नये!" त्याने गुणाढ्याला विनविले. परंतु तोपर्यंत ग्रंथाचा फक्त एकपंचमांशच शिल्लक उरला होता. उरलेली ताडपत्रं राजाने आपल्याकडे घेतली.

त्यानंतर गुणाढ्याचा कधी नव्हे तो राजसन्मान करण्यात आला. त्याची संपूर्ण रचना मात्र अप्राप्तच राहिली. पैशाची भाषा सुद्धा नाहिशी झाली. परंतु अग्नीच्या आहारी न जाता राहिलेल्या बृहत्कथेचा, कांही शतकां-नंतर सोमदेव नांवाच्या पंडिताने जीर्णोद्धार केला. 'कथा सरित् सागर'

कर्ज मिळविण्याची युक्ती

सूर्यापूरचा जमिनदार एकदा बैठकीत बसला असता, जवळच्या एका खेड्यातला गोमाजी त्याच्याकडे आला. 'आपल्या मुलीच्या लग्नाकरितां तीन हजार रुपये कर्जाऊ द्यावेत' अशी त्याने जमिनदाराला विनंती केली.

"एवढेसे कर्ज तुझ्या गांवात मिळवायचीही तुझी ऐपत नाही म्हणायची?" जमीनदार म्हणाला.

"परमलोभी असणाऱ्या कडूनही कर्ज काढायची अक्कल मला आहे. परंतु आपल्या दयाळूपणाची ख्याती ऐकून मी आपणाकडे आलो!" गोमाजी म्हणाला.

"असं म्हणतोस.? बरं, तर मग आमच्या गांवातल्या मालोजीकडून तूं जर कर्ज मिळवूं शकलास तर हे माझं पांच हजार किमतीचं सलकडं मी तुला बक्षीस दिलं म्हणून समज!" जमीनदार म्हणाला.

"ते कडं आतांच द्या! म्हणजे मालोजीकडून कर्ज घेऊन मी तिकडल्या तिकडे जाईन. मजवर विश्वास नसल्यास आपल्या माणसांना सोबत पाठवा!" गोमाजी म्हणाला.

जमिनदाराने थोडा विचार केला व आपलं सलकडं गोमाजीला दिलं व त्याच्याबरोबर चौघांना पाठविलं.

गोमाजीने ते कडं मालोजीकडे गहाण ठेवलं. तीन हजार रुपये कर्जाऊ घेतले व आपल्याबरोबर आलेल्या माणसांना परत पाठविले व आपल्या वाटेने निघून गेला.

सावकारीचा व्यापार

विजयनगरांत रामजी नांवाचा एक सावकार रहात असे. तो आपल्या व्यापारांत निपूण होता. एकदा त्याने आपला मुलगा व्यंकटी यालाजवळ बोलाविले व म्हणाला–"मला आतां वार्धक्य आलेले आहे. एकदा तीर्थयात्रा करून यावी म्हणतो. यापुढे तुलाच हा व्यापार चालवावा लागेल."

पित्याने सांगितलेले 'ठीक आहे' म्हणून व्यंकटीने मान्य केले. रामजीने प्रवासाला लागणारी सर्व तयारी केली व निघण्यापूर्वी मुलाला जवळ बोलाविले व त्याला व्यापारातील कांही रहस्यं सांगितली. "अनुभवाने तुला बाकीचीही गुपितं उमजतील. कधी कांही शंका आल्यास जुनी वही-खातीं उघडून बघत जा." पित्याने सल्ला दिला.

रामजी तीर्थयात्रेला गेल्यानंतर व्यंकटी व्यापार-व्यवसायात जातीने लक्ष घालू लागला. एकदा त्याच गांवातील एक फळांचा व्यापारी त्याच्याकडे आला व "मला पांच हजार वराह कर्ज हवे आहे. कागद लिहून घेऊन द्यावेत." तो व्यंकटीला म्हणाला.

"तुम्ही कोणता व्यापार करतां?" व्यंकटीने विचारले.

"मी फळांचा व्यापार करतो." व्यापारी म्हणाला.

"क्रय-विक्रय झाल्यानंतर दररोज किती शिल्लक तुमच्याजवळ उरते?" व्यंकटीने विचारले.

"पन्नास वराहांपेक्षा जास्तच उरतात. माझा माल येऊन पडला आहे. तो सोडवायचा आहे. लौकर कर्ज देववा!" फळांचा व्यापारी घाई करीत म्हणाला.

रोज पन्नास वराहाप्रमाणे, एका महिन्याची याची मिळकत फक्त पंधराशे वराह होते. मग याला पांच हजार वराहांचे व्याज देऊन कर्जफेड करणे शक्य होईल कां? अशी शंका व्यंकटीच्या मनांत आली.

"पांचहजार वराह मला देता येणार नाहीत. एक हजार देईन. पटले तर घेऊन जा!" व्यंकटी म्हणाला.

"असं कसं म्हणता? तुमच्या वडिलांनी कांही वेळा मला सहा हजारापर्यंतही कर्ज दिलेले आहे!" आश्चर्याने व्यापारी म्हणाला.

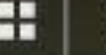
एवढ्यात एक हिऱ्यांचा व्यापारी तिथे आला व व्यंकटीकडे पहात, "मला दहा हजार वराह हवेत!" असे म्हणाला. त्याच्या स्वरांत अरेरावी होती.

त्या जवाहिऱ्याचे बाजारपेठेत एक लक्ष वराहांपेक्षाही जास्त किंमत होईल असे दुकान असल्याचे व्यंकटीला माहीत होते. त्याने मागितलेले दहा हजार वराह व्यंकटीने मुकाट्याने काढून दिले व जवाहिऱ्याला पाठवून दिले. फळविक्याने मात्र कितीही गयावया केली तरीही हजार वराहांपेक्षा एक पैसाही अधिक त्याने दिला नाही.

त्यानंतर दरमहिन्या-महिन्याला फळांचा व्यापारी कांही ना कांही आणून आपल्या खात्यांत जमा करवून घेऊं लागला. हिऱ्यांच्या व्यापाऱ्याने मात्र चार महिने लोटले तरीही तोंडसुद्धा दाखविले नाही. कर्जफेडीबद्दल विचारपूस करायला गेलेल्या

माणसाशी वाकडे बोलून त्याला परत पाठवून दिले. या मुदतीत फळांच्या व्यापाऱ्याने अर्धे कर्ज फेडले होते.

रामजी तीर्थयात्रा करून परत आल्यावर एकदा वही-खाते पहात असतां व्यंकटीने फळांच्या व्यापाऱ्याला व जव्हेऱ्याला दिलेले कर्ज त्याच्या दृष्टीस पडले.

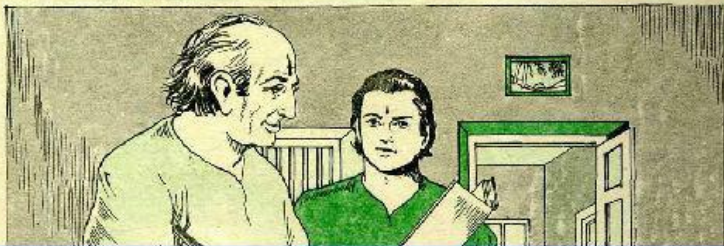
त्याने मुलाला हांक मारली व "जव्हेऱ्याला दहा हजार वराह–एवढी मोठी रक्कम कशाला दिलीस?" असा जाब विचारला.

अपराध्यासारखा चेहरा करून व्यंकटी म्हणाला–"तो श्रीमंत् आहे, कर्ज सहज-फेडील या भरोशाने मी त्याला मोठी रक्कम दिली. परंतु आज पावेतो त्याने एक दमडीही परत केलेली नाही."

"मी तीर्थयात्रेला जाण्यापूर्वी तुला आपल्या सावकारीच्या धंद्यातली कांही रहस्यं सांगितली होती, एक महत्त्वाची गोष्ट सांगायची राहून गेलेली दिसतेय! आपण कर्ज देतांना विचार करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे 'कर्जदाराची आर्थिक स्थिती आजमावण्यापेक्षा त्याच्या मनांत शक्य तेवढे लवकर कर्जफेड करण्याची इच्छा आहे की नाही' हे पाहणे महत्त्वाचे असते. अशी तळमळ असलेल्याला त्याच्या आर्थिक स्थितीपेक्षा जास्त कर्ज दिले तरी त्याची परतफेड होण्याची खात्री असते. जव्हेऱ्याकडे भरपूर श्रीमंती आहे पण नीतीमत्ता नाही."

त्यानंतर थोड्या दिवसांतच व्यंकटीचे लग्न ठरले. रामजी, जव्हेऱ्याच्या दुकानांत गेला व आपल्या सुनेसाठी दागिने विकत घेऊन आला. दागिन्यांची निवड-करतांना त्यांची किंमत दहा हजार वराह व त्यांचे व्याज यापेक्षा जास्त होणार नाही याची रामजीने खबरदारी घेतली. घरी आल्यावर जव्हेऱ्याच्या खात्यावर ती किंमत जमा केली व खाते संपविले.

या अनुभवामुळे व्यंकटी आपल्या वडिलांची सावकारी मोठ्या कुशलतेने चालवू लागला.

सूप व चाळणी

शिल्लंगेरीच्या राजाच्या दरबारांत एका उच्चाधिकाऱ्याची जागा रिकामी झाली. अशा जागी कुणा नव्या माणसाची नियुक्ती करण्यापूर्वी राजा आपल्या गुरूकडून त्याची परीक्षा करवून घेत असे.

या जागेसाठी आलेल्या रामशास्त्री व गोपालशास्त्री-यांना त्याने आपल्या गुरूकडे पाठविले. परीक्षेनंतर गुरू उमेदवाराच्या हातांत कांहीतरी वस्तू देऊन त्याला राजाकडे पाठवीत असे. त्या वस्तूवरून राजाला त्या व्यक्तीच्या स्वभाव-विशेषाची माहिती होत असे.

यावेळी गुरूकडून परत येतांना रामशास्त्र्यांच्या हाती सूप व गोपाळशास्त्र्यांच्या हाती चाळण या वस्तू होत्या.

कितीही विचार केला तरी राजाला, गुरूने पाठविलेल्या त्या वस्तूंचे आकलन होईना. म्हणून त्याने ते काम राजपुरोहितावर सोपविले. पुरोहिताने कितीही डोकेफोड केली तरी त्याला गुरूचा अभिप्राय समजला नाही. विचारांच्या तंद्रीत तो घरी पोचला. समोरच त्याची बायको कांडलेले पोहे सुपाने पाखडीत होती व कसलेतरी पीठ चाळणीने चाळीत होती.

दुसरे दिवशी दरबारात गेल्यानंतर पुरोहिताने राजाला असें सांगितले–"महाराज! गुरूवर्यांचा अभिप्राय असा दिसतोय–रामशास्त्री हे सुपाप्रमाणे उपयोगी गोष्टींचा संग्रह करून निरुपयोगी गोष्टींना थारा न देणारे विवेकी असून गोपाळशास्त्री हे चाळणीप्रमाणे उपयुक्त ते टाकून, कोंड्यासारखे जे टाकाऊ तेच धरून बसणारे मंदमती दिसताहेत!"

दरबारांतील रिकाम्याजागीं राजाने रामशास्त्रींची नियुक्ती केली.

भूत-भ्रम

कालिंदी नदीच्या काठी पुंजिका नांवाच्या गांवी प्रज्ञावंत नांवाचा एक ब्राह्मण रहात असे, नांव चांगले असले तरी कुठल्याही कामासाठी निरुपयोगी असा तो दुर्दैवी होता.

'कावळयाच्या नाकांत मोत्याची बेसर' म्हटल्या प्रमाणे त्याच गांवातील सुलोचना नांवाच्या मुलीशी त्याचे लग्न ठरले. सुलोचना अप्सरेलाही लाजवील अशी लावण्यवती होती.

प्रज्ञावंत माहितीतला मुलगा असल्या-मुळे आपली मुलगी आपल्या डोळयापुढेच राहील असा तिच्या आई-बापांनी विचार केला.

मुहूर्त ठरला. सुलोचनेच्या अंगाला हळद लावली. तिला हे लग्न मुळीच पसंत नव्हते, परंतु काय उपयोग? म्हणून तिने आत्महत्या करायचे ठरविले. लग्नादिवशी पहाटे घागर घेऊन ती कालिंदीकडे निघाली. घागर कांठावर ठेऊन ती नदीत उडी घेणार, एवढयांत पाठीमागून कुणीतरी तिला धरले.

सुलोचनेला आत्महत्या करुं न देणारा तो तरुण, वित्तकर्मा होता. तो दक्षिणेतील कुंभकोणम् या गांवी व्यापार करीत असे. लग्न करण्याच्या हेतूने तो आपल्या स्वग्रामी आला होता. बऱ्याच मुली पाहिल्या, परंतु त्याला एकही मुलगी पसंत पडली नाही. आजूबाजूच्या गांवीही मुली पहाव्या, या विचाराने तो घोडयावर बसून निघाला. असता दुरूनच त्याने सुलोचनेला पाहिले व घोडयावरून उतरून चालू लागला. ती सारखी वळून वळून मागे पहात पुढे जात असलेली पाहून त्याला संशय आला. म्हणूनच त्याने ऐन वेळी देवासारखे तिचे प्राण वांचविले.

"नववधूच्या पोशाखात असून हे काय करते आहेस? तूं कोण आहेस?" वित्त-कर्म्याने तिला विचारले.

कांहीही आडपडदा न ठेवता तिने सर्व कांही त्याला सांगितले. "तसल्या बाव-ळटाबरोबर जन्मघालविण्यापेक्षा मेलेले बेहत्तर म्हणून मी निघाले, परंतु ऐन वेळी तुम्ही मोडता घालून सारे बिघडविलेत!" असे म्हणून ती रडूं लागली.

"चांगलेच झाले की! माझ्याबरोबर येतेस कां? मी कन्येसाठीच भटकतो आहे. कित्येक मुली पाहिल्या परंतु तुझ्या सारखी रूपवती कुणी भेटली नाही. दक्षिण देशांत, तुझ्याकडच्या लोकांपासून एवढे लांब जायची तुझी तयारी असली तर मीं तुझ्याशी लग्न करीन!" वित्तकर्मा म्हणाला.

"आत्महत्या करायची ठरविली तेंव्हाच मी सर्वांचा मोह सोडून दिला कारण ज्यांनी माझ्या बऱ्या वाईटाचा विचार न करता माझे भवितव्य एका मूर्खाच्या हातीं सोपविले त्यांचा विचार करण्याचे कांही कारण नाही. परंतु तुम्ही मला मरूं ही दिले नाही! म्हणून आतां लग्न करून पत्नी म्हणून माझा स्विकार करा." सुलोचना आगतिकपणे म्हणाली.

वित्तकर्माने तिला घोड्यावर बसवून घेतले व उजाडायच्या आंत तीन गांवं ओलांडून पुढे निघून सरळ कुंभकोणम्ला पोचला.

ती दोघं निघून गेल्यानंतर थोड्या वेळाने गांवांत सुलोचनेसाठी शोधाशोध सुरु झाली. कांही लोकांना नदीकांठी तिची घागर दिसली. ती ओळखून व तिचा कुठे ही तपास लागला नाही म्हणून नवरी मुलगीच नदीत बुडून मेली असे लोकांना वाटले. लग्नासाठी आलेले नातेवाईक, सुलोचनेबद्दल ज्याला जसे सुचेल तसे बोलूं लागले.

लग्नच करावयाचे ठरविल्यानंतर मग ती व्यक्ती किती ही बावळट किंवा वेडगळ असो-मुलगी मिळत नाही, असे होत नाही!

कांही काळ लोटल्या नंतर राधा नावाच्या एका मुलीशी प्रज्ञावंताचे लग्न झाले. ती नांदायला आली व कांही दिवसांनी तिला दिवस राहिले.

गरोदर स्त्रियांची प्रकृती नाजूक असते त्यांत राधाला कडक डोहाळे लागलेले. तिला भिती वाटू लागली. त्यातच शेजारपाजारच्या आया-बाया येऊन—"वेडे, कालिंदीच्या कांठी कशाला गेलीस? सुलोचना तिथे भूत होऊन हिंडत असते. लग्नादिवशी सकाळीच तिचा दारूण मृत्यू झाला. तिच्या होणाऱ्या नवऱ्याशी तूं लग्न केलंस म्हणून आतां तुला पीडते आहे!" त्या तिला अधिकच भीती दाखवीत.

राधाबरोबर पोटांतल्या बाळाला कांही इजा होऊ नये म्हणून प्रज्ञावंताने निरनिराळया मांत्रिकांना दाखविले. कितीही जणांना दाखविले तरी ते सगळे 'सुलोचना भूत बनून त्रास देते आहे' असंच सांगत. प्रज्ञावंताचा त्या भुतावर विश्वास बसला. आजूबाजूच्या खेडयांतल्या मंत्र-तंत्र जाणणाऱ्या लोकांना बोलाऊन त्याने तावीज करवून घेतले.

भूत-बाधा टळावी म्हणून अंगारे-धुपारे इत्यादी नाही नाहीते उपाय केले. एकानंतर एक चार मांत्रिकांनी भूत घालविण्यासाठी जे कांही सांगितले. ते सर्व उपाय करून झाले. हळूहळू राधाची प्रकृती सुधारू लागली.

'भूत सोडून गेले' असे सर्वांना वाटले.

योग्यकाळी राधाने एका मुलाला जन्म दिला.

जन्मल्यानंतर कांही वेळाने तो मुलगा दगावला. 'हे भुताचेच काम असावे' असे सर्वांना वाटले. इतक्या लोकांनी इतके मंत्र करून काय उपयोग झाला? या शूद्र देवतांच्या उपासनेने भूत कांही पिच्छा सोडत नाही! कुठल्यातरी तीर्थयात्रेला जाऊन ये!" कांही लोकांनी सल्ला दिला.

"रामेश्वराला जाऊन येणे चांगले! तो भोळासांब, भूतनाथ असून भक्तांच्या हांकेला धाऊन येतो. एकाला असेच भूत लागले होते ते रामेश्वरला जाऊन आल्यावर सुटले!" एकजण म्हणाला.

बायकोला बरोबर घेऊन रामेश्वरला जाऊन यायचे असे प्रज्ञावंताने ठरविले. चांगला मुहूर्त पाहून दोघे बाहेर पडले. बरेच दिवस प्रवास केल्यानंतर एके दिवशी ते कुंभकोणम्‌ला पोचले. तिथे एका धर्मशाळेत उतरले. त्या रात्री त्यांचे सर्व सामान कुणी चोराने चोरले.

या चोरीमुळे राधा व प्रज्ञावंताजवळ अंगावरच्या कपडयाशिवाय कांही उरले नाही. पुढे प्रवासाला जाणेही शक्य नाही की मागे घरी परतणेही शक्य नाही! त्यांची दुर्दशा पाहून तिथले लोक म्हणाले—"घडलेल्या घटनेवर विचार करीत

बसण्यात काय हंशील आहे? या शहरांत तुमच्या गांवाकडचाच एक व्यापारी, दानवीर कर्णासारखाच आहे. त्याच्याकडे जाऊन तुमच्यावर ओढवलेला प्रसंग त्याला सांगा म्हणजे तो तुमची पुढची सर्व सोय करून देईल!"

त्या व्यापाऱ्याच्या घराचा पत्ता विचारून प्रज्ञावंत बायकोसह त्याच्याकडे गेला. नवरा व्यापाऱ्याबरोबर बोलत असतां, राधा व्यापाऱ्याच्या बायकोकडे गेली व 'सुलोचना भूत होऊन तिचा कसा पिच्छा पुरवीत आहे', त्यातून सुटण्यासाठी ते कसे रामेश्वराला जायला निघाले, वाटेत चोरांनी त्यांना कसे लुबाडले; हे सर्व सविस्तर सांगत बसली.

ते सर्व ऐकल्यानंतर त्या व्यापाऱ्याच्या बायकोने आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने काढून ठेवले, साधीच साडी नेसली व "आपल्या मालकाशी बोलत असलेल्या प्रज्ञावंताला आंत बोलाव" असे आपल्या नोकराला सांगून पाठविले.

प्रज्ञावंत आला परंतु त्यान व्यापाऱ्याच्या बायकोकडे दृष्टी उठवून पाहिले नाही.

"काय हो! मला पूर्वी कधीतरी पाहिल्याचे आठवतेय कां?" व्यापाऱ्याची बायको म्हणाली.

प्रज्ञावंताने वर पाहिले. सुलोचनेला समोर उभी असलेली ओळखून आश्चर्याने दिग्मूढ होऊन पहात राहिला.

सुलोचना राधेकडे वळत म्हणाली—"पाहिलंस कां बाई? मी भूत बनून तुझा पिच्छा पुरविला या भ्रमामुळे तुम्ही नाना उपाय योजतां आहांत! 'भूत' ही एक भ्रामक कल्पना आहे; हे आतां तरी समजून घ्या व घरी जाऊन सुखाचा संसार करा!" असे म्हणून तिने त्या जोडप्याला आपला सारा इतिवृत्तांत ऐकविला.

प्रज्ञावंत व राधा सुलोचनेच्या घरी दोन दिवस राहिले तिचा पाहुणचार घेतला व घरी परत जाण्यासाठी तिच्याकडून कांही पैसे घेतले व आपल्या गांवी निश्शंक मनाने परत गेले.

दुराशा दुःखाचे मूळ

जनाबाईंच्या घराचे दार उघडे पाहून रस्त्यावरून पळत येणारा एक चोर पटकन् आत शिरला व आंतून दार लावून घेतले त्याला पाहून जनाबाई ओरडणार तोच—

"ओरडलीस तर जीव जाईल! मी कांही तुझ्या घरांत चोरी करायला आलेलो नाही. बाजारात, एका माणूसाचा भरजरीचा शालू मी पळवून आणीत असता तो माझा पाठलाग करुं लागला; म्हणून मी बचावासाठी इथे आलो आहे." चोर म्हणाला.

भरजरी शालूचे नांव ऐकताच जनाबाईंच्या तोंडाला पाणी सुटले. "कुठे आहे? बघूं बरं?" त्या म्हणाल्या. हातातल्या पिशवीतला शालू काढून चोराने त्यांना दाखविला व लगेच पिशवीत ठेऊन दिला. 'असलाच शालू घेऊन या' म्हणून आमच्या ह्यांना कित्येक वेळा सांगून झाले, पण ह्यांनी आणलाच नाही. शेवटी काल मी ह्यांच्याकडे हट्टच धरला. 'बनारसी शालू म्हणजे काय साधी बाब वाटली होय? एवढे पैसे आणू कुठून?' हे चिडून म्हणाले. तुझ्या कडचा शालू तर तू पैसे देऊन आणलेला नाहीस! चोरीच्या मालाची ती किमत काय लावणार? मला तो तू दोनशे रुपयाला दे. पैसे मोजून घे व शालू देऊन जा! कुणी तुझा पाठलाग केला तरी हरकत नाही." जनाबाई म्हणाल्या.

"ठीक आहे! पैसे घेऊन ये!" चोर म्हणाला. एवढ्यात बाहेरच्या दारावर गडबड ऐकू आली. त्याबरोबर चोर शालू घेऊन माळ्यावर दडून बसला.

जनाबाईंनी बाहेरचे दार उघडले. दारांत दोन पोलीस उभे होते. "बाई! एक चोर कुणाच्या तरी हातातला शालू पळवून याच

दिशेने पळाला आहे. तो इकडे तर आला नाही ना?" त्यांनी तिला विचारले.

क्षणभर विचार करून जनाबाई घाई घाईने म्हणाल्या–"इकडे कुणीही आलेला नाही रे बाबा!" चोराला पोलिसांच्या हाती देऊन तिला काय मिळणार होते? चांगला हजार रूपयालाही मिळणार नाही असला छान शालू, तो चोर तिला दोनशे रूपयाला द्यायला तयार झाला होता. दार लावून आंत आल्या व महात्रासाने गोळा केलेले दोनशे रुपये घेऊन आल्या. चोराला माळ्यावरुन उतरायला सांगून, त्याच्या हाती दोनशे रुपये दिले व शालू घेऊं लागल्या चोराने दोनशे रुपये व्यवस्थित पाकिटांत ठेवले. जनाबाईंच्या हातून पिशवी हिसकाऊन घेतली व तो पसार झाला.

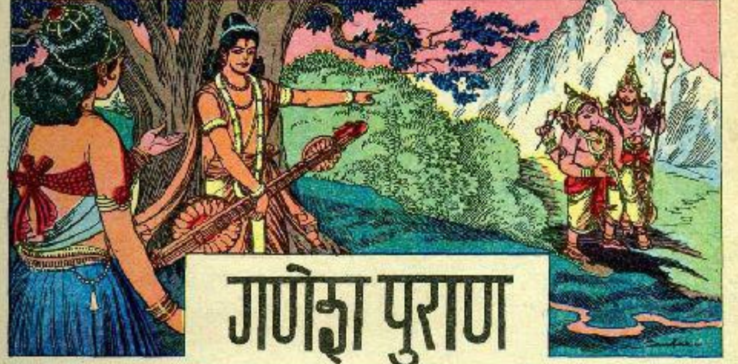
क्षणांत घडलेल्या मा घटनेमुळे जनाबाईंच्या पायातली शक्तीच नाहिशी झाली. 'चोरीच्या मालाची आशा वाटून, चोराला आश्रय दिल्याबद्दल देवाने चांगली अद्दल घडविली,' असे त्यांना कळून चुकले.

जरा वेळाने त्यांचा नवरा विठोबा घरी आला. त्यांना पाहून असे म्हणाला–

"तुझं नशिबच फुटकं दिसतंय! कैक दिवसापासून 'शालू घेऊन द्या' म्हणून मागे लागली होतीस नां? त्या साठी दोघांची भांडणं सुद्धा झाली ना? 'जाऊं दे' म्हणून एका मित्राकडून एक हजार रुपये कर्जाऊ घेतले व दुकानांतून भरजरी शालू विकत घेतला. पिशवीत ठेऊन बाजारपेठेतून येतच होतो, कुणी तरी चोर हाताला हिसडा देऊन पिशवी घेऊन पळून गेला. हजार रुपयाची साडी त्या मेल्याच्या हाती उघड्या डोळ्यांनी कशी जाऊं देऊं म्हणून त्याचा पाठलाग करुं लागलो. परंतु त्याने माझ्या हातावर तुरी दिल्या! लगेच पोलिसांत फिर्याद नोंदविली. पण चोर सापडायची आशा वाटत नाही ये!"

हे ऐकल्या नंतर जनाबाईंना दुराशा धरल्या बद्दल मिळालेल्या कठीण शिक्षेची पूर्ण कल्पना आली! परंतु मूग मिळून गप्प बसण्या शिवाय कांही इलाज नव्हता!

गणेश पुराण

एकदा नारद, कैलासाला जायच्या वाटेने निघाले असतां, कंटकमुखी असे नांव असलेली एक यक्षिणी चेष्टेने त्याला म्हणाली–"माझ्याशी लग्न कर की रे नारदा! ब्रह्मचर्य सोडून दे रे ब्रह्मपुत्रा!"

"मी कलह-भोजन-प्रिय म्हणून विख्यात आहे! तेव्हा कलह-भोजन शिजविणारी हवी बरंका मला!" नारद म्हणाला.

"मी भांडण लावण्यात, तुझ्याहून वरताणच ठरेन बरं!" यक्षिणी म्हणाली.

त्याच वेळी, समोरून गणेश व कुमारस्वामी दोघे 'चित-का-पट' घालीत येत होते. त्या दोघांना येत असलेले पाहून, नारद त्या यक्षिणीला म्हणाला–"त्या दोघा भावांमध्ये भांडण लावशील कां?"

"हात्तेच्या! एवढेच नां?" असे म्हणत ती कंटकमुखी, लगेच जवळ असलेल्या दलसरोवरांत शिरली व सुवर्ण-कमळाचे रूप धारण करून "पार्वती-परमेश्वरांच्या सुपुत्रा करितां मी उमलले आहे!" असे गाऊं लागली. ते ऐकून ते दोघे भाऊ "हे माझं आहे", म्हणून भांडू लागले. "आईने बनविलेला बाहुला आहेस तू! मळाचा नुसता गोळा आहेस झालं!" कुमारस्वामी गणेशाला चिडवीत म्हणाला. त्यावर आक्षेप घेवून "चिखलाचे आगर असलेल्या शरवण सरोवरांतूनच तू आलेला आहेस!" गणपतीने उलट चिडविले.

कार्तिकेयाने हाताची मूठ वळवून गणपती वर ठोसा उगारला तेव्हा गणेशाने आपल्या

सोंडेने त्याचे मनगट धरले. दोघांचे भांडण जुंपले. गणपतीने आपल्या सोंडेने कार्तिकस्वामीची कम्बर धरली व त्याला वर उचलले. त्या बरोबर कुमारस्वामीने आपल्या भाल्याचा नेम-लंबोदराच्या पोटा-वर धरला.

धांवत येऊन नारदाने त्यांना सोडविले व "तुम्ही दोघे ही कुठली तरी पैज लावा बघूं!" नारद म्हणाला.

क्षणभर विचार करून कुमारस्वामी म्हणाला–"विश्व प्रदक्षिणा करून, आधी जो येईल, त्याचेच ते स्वर्ण-कमळ!"

"छान आहे! चांगली पैज लावलीत!" नारद म्हणाला.

कुमारस्वामी लगेच मोरावर बसून विश्वप्रदक्षिणा करण्यास निघाला.

गणपतीने हताश होवून एक उसासा सोडला. "काय विघ्नेशा! तुझा काय विचार आहे?" नारदाने पृच्छा केली.

"ज्याच्या आवाक्यात जेवढे आहे; तेवढेच त्याला प्राप्त होणार! स्वर्ण-कमळ मलाच मिळूदे म्हटले, तर मिळणार आहे कां, नारदा! माझे हे लंबोदर व माझे हे उंदीर-वाहन पाहिलेस नां? मला कसली जमते विश्व-प्रदक्षिणा! धाकटचा भावालाच मिळू दे ते स्वर्ण-कमळ!" गणपती म्हणाला.

"विश्व-जननी व जनक असलेल्या पार्वती-परमेश्वराचे दर्शन घ्यावे, या विचाराने या बाजूला आलो होतो. परंतु बघू पुढे कधी तरी! बरंय विघ्नपती! येईन परत!" असे म्हणत नारद निघून गेला.

गणेश पटकन् उठला व एका चबुतऱ्या-वर बसलेल्या पार्वती-परमेश्वराभोवती तीन वेळा प्रदक्षिणा घालून, धाकटा भाऊ यायची वाट पहात बसला.

बऱ्याच वेळानंतर कुमारस्वामी विश्व-प्रदक्षिणा घालून परत आला व मयूर-वाहनावरून खाली उतरला. गणपतीने कुमारस्वामीला मिठी मारली व "छोटचा! फार त्रास घेऊन विश्वाला प्रदक्षिणा घात-लीस! आधी जाऊन ते स्वर्ण-कमळ घे बघूं! पैज मीच जिंकली, पण मला ते कमळ नकोय!" गणपती म्हणाला. "ते कसे काय?" नवल वाटून कुमारस्वामी म्हणाला.

"तुझ्या आधीच मी त्रिवार विश्व-प्रदक्षिणा घालून इथे बसलो आहे, कुणाला विचारतोस, ते विचार!" गणेश म्हणाला.

"पैज गणपतीनेच जिंकली!" अशी आकाश-वाणी झाली. सत्य समजल्यानंतर कुमारस्वामीने गणपती पुढे गुडघे टेकले व म्हणाला–"दादा! मी मोठी तपश्चर्या करून ब्रह्मज्ञान मिळविले, परंतु छोटचा विषयांत अज्ञानीच राहिलो! तुझी बुद्धी कुशाग्र आहे. तुझ्यापुढे माझी फुशारकी ती किती? तुझ्यानंतरच मी झालोय ना? तारकासुराशी युद्ध करण्यास निघतो आहे. मला आशीर्वाद दे!"

त्याला वर उठवून विघ्नेश्वर म्हणाला– "छोटचा! मी मोठा, तूं लहान, असे मानण्याचे कांही कारण नाही. तुझा जन्म, निश्चित अशा कारणा करिता झालेला आहे. तू म्हटल्याप्रमाणे, मी मात्र, कांही-तरी खेळ म्हणून आईने केलेला मातीचा गोळाच आहे! तुझ्यासाठी म्हणून शिव-पार्वतीचे महा-मिलन घडले! त्यांच्या अनुरागाचे तू फळ आहेस! 'तुझा विजय

होणे' हे आधीच ठरलेले विधीलिखित आहे! 'तुझ्या हातून मरण यावे' असा तारकासुराने वर मागून घेतला आहे. तू सुब्रह्मण्येश्वर असून कांही भागांमध्ये तुझी मोठ-मोठी देवालये होतील. कांही तीर्थक्षेत्रे होतील! प्रमुख दैवत म्हणून लोक तुझी उपासना करतील! शक्य तेवढे लवकर तारकासुराच्या कचाटचातून सर्वांना मुक्त कर!"

देवांचा सेनापती म्हणून कुमारस्वामी तारकासुरावर चाल करून गेला.

यक्षांचा अधिपती कुबेर याने कंटक-मुखीला असा शाप दिला–"शिव-पार्वतीच्या मुलांमध्ये भांडण लावणाऱ्या पापी मुली!

पृथ्वीतलावर 'गोकरू' म्हणून जन्माला येशील!"

कंटकलतेने कुबेराची क्षमा मागितली असतां—"विघ्नेश्वराच्या कृपेमुळेंच तुला शापमुक्त होता येईल!" असा कुबेराने तिला उःशाप दिला. कंटकमुखी, तत्काळ गोकरूची रोपं बनून जमिनीवर उगवली व पसरूं लागली. देवादिकांचं सेनापत्य करून कुमारस्वामीने तारकासुराचा वध केला. त्यामुळे समाधान वाटून देवेन्द्राने आपली कन्या देवयानी हिच्याशी कुमारस्वामीचा विवाह करण्याचे योजिले. परंतु मोठ्या भावा आधी धाकट्याचे लग्न कसे करणार! म्हणून ते लग्न लांबणीवर पडले.

"प्रियनंदना! छोट्याचे लग्न व्हावे असे तुला वाटत असेल तर 'तूं लग्नासाठी तयार होणे' हे तुझे कर्तव्य ठरत नाही कां?" पार्वतीने हळूच गणेशाला विचारले.

"आई! अर्थ नसलेले हे नियम कशा करितां? विवाह, हा ज्याचा-त्याचा ऐच्छिक प्रश्न होय! माझ्यासारख्या एकदांताच्या व एकान्त प्रिय व्यक्तीला या चिखलांत कां ओढूं इच्छिता?" अशाच कित्येक पळवाटा गणपती काढीत राहिला!

यावेळेस मात्र पार्वतीने गणेशाच्या लग्नाविषयी हट्टच धरला. तेव्हां "आई! मला तप करायचे आहे! धाकट्याभावाने केले, परंतु मी केले नाही ना?" असे म्हणून गणपती तपश्चर्यें करिता बाहेर पडला.

इंद्राने, स्वर्गातील अप्सरांना विनायकाचा तपोभंग करण्यासाठी पाठविले. अर्का नांवाच्या अप्सरेने आपला विरोध दाखविला. तेव्हां "तूं डोंबकावळा आहेस! अस्पृश्य रूईचे रोपटे बनून जमिनीवर उगव!" असा तिला शाप दिला.

तपाकरिता अनुकूल अशी जागा शोधून विघ्नेश्वर तप करूं लागला. त्या जागी सर्वत्र गोकरूंची रोपं उगवली होती. रूईच्या झुडुपांवर फुलांचा बहर आलेला होता. विघ्नेश्वराचे तपाचरण सुरू होते.

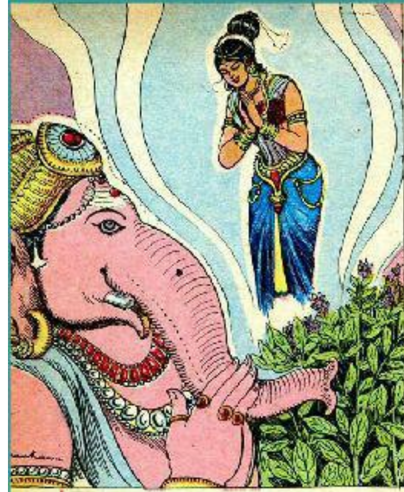
तपोभंग करावयास आलेल्या अप्सरा नृत्य करूं लागल्या; तो त्यांच्या पायाला गोकरूंचे कांटे बोचूं लागले. आंगभर गोकरू बोचल्यामुळे त्या यातना सहन न होऊन त्या अप्सरा आर्त-नाद करूं लागल्या. विघ्नेशाचे ध्यान मोडले. डोळे उघडून पाहिले तेव्हां झाला प्रकार त्याच्या लक्षांत आला. घाबरलेल्या अप्सरा लंगडत-पडत पळू लागल्या. गणपतीला गोकरू व सराट्यांबद्दल अभिमान वाटला. तेव्हां 'गोकरू' म्हणून जन्मलेली कंटकमुखी म्हणाली—"स्वामी! तुम्हा भावंडांमध्ये भांडण लावल्याच्या अपराधावरून कुबेराच्या शापाला बळी पडले आहे. अनुग्रह असावा!" असे म्हणून गणेशाची क्षमा मागितली.

त्या दिवशी भाद्रपद शुक्ल चतुर्थी होती. तो गणेशचतुर्थीचा दिवस! गणपती कंटकमुखींला म्हणाला—"आजच्या दिवशी लोक 'विचित्र-विनोद' म्हणून तुझी कांटेरी फळें उपयोगात आणतील बरे!"

यक्षिणी शापमुक्त होऊन अलकापुरीस निघून गेली. तेव्हां रूई असे म्हणाली—"स्वामी! माझ्याकडेही तुमची कृपादृष्टी वळूं दे! मी अर्का नांवाची अप्सरा असून, इंद्राची आज्ञा अमान्य केल्यामुळे, आज अशी अस्पृश्य रूई झाले आहे. तुम्ही माझे श्रद्धास्थान असून, तुमच्या ठायी माझी नितांत भक्ती आहे!"

"विघ्नेश्वर म्हणाला—"या सृष्टीत अस्पृश्य असे कांहीच नाही! तुझ्या कळ्या

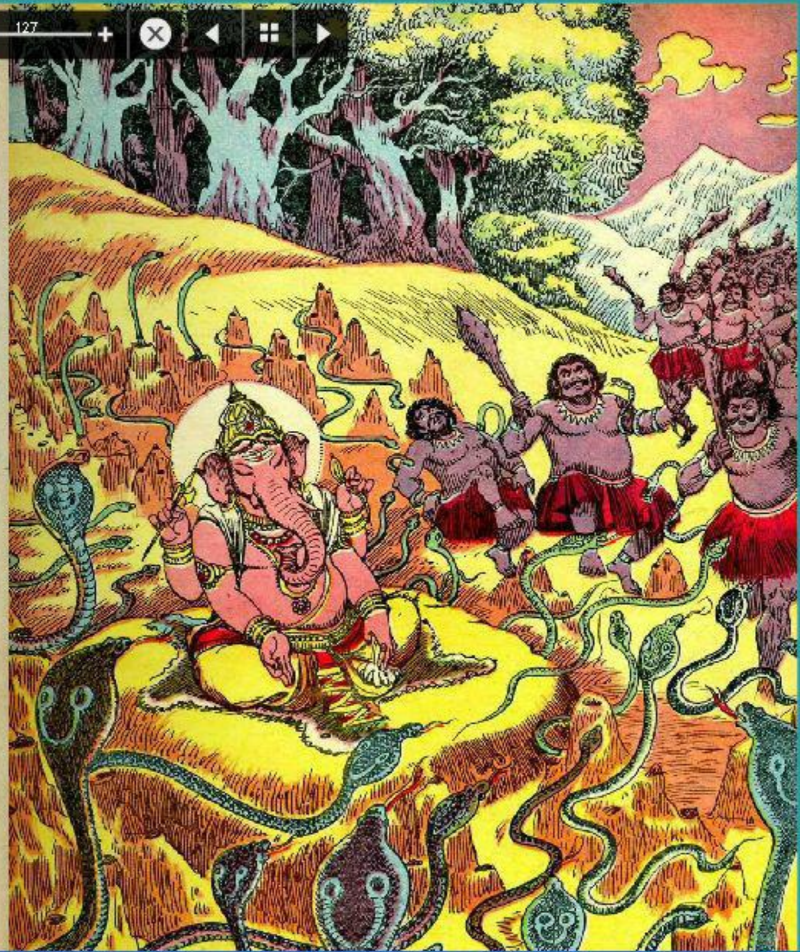
फुलांचा हार मी प्रेमाने गळ्यांत घालीन! द्वापर युगामध्ये तूं कुब्जा म्हणून जन्माला येशील. भगवान कृष्ण तुझा उद्धार करतील. तूं निर्भय होऊन स्वर्गात जा! तुला इंद्राचीच नव्हे तर कुणाचीही भीती बाळगण्याचे कारण नाही. कुठलाही शाप तुला लागू पडणार नाही. अर्कमुळे आयुर्वेदातील औषधांसाठी उपयोगी ठरतील. अर्कपत्रें सूर्याला प्रिय राहातील!" अर्का, अप्सरेचे रूप धारण करून स्वर्गात निघून गेली.

विघ्नेश्वर कैलासाकडे निघाला. त्याला पाहतांच पार्वती म्हणाली–"बाळा! तप झाले ना? आतां लग्न..." तिचे म्हणणे पूर्णपणे ऐकून न घेता, गणपती म्हणाला–

"तप झाले ना? म्हणून काय विचारतेस? खरं सांगायचं तर तपाची सुरुवातच झाली नाही! हा बघ, तप करावयास निघालोच!" असे म्हणून विघ्नेश्वराने दुसऱ्या एका ठिकाणी ध्यान धरले. त्या जागेच्या चोहीकडे सर्पांची वारूळे होती. गणपती तपाचरण करीत असतां वारूळांतील सारे नाग तडक उठले व विघ्नेश्वराच्या चोहीकडे फणा उगारून खडा पहारा देऊं लागले. ते पाहून इंद्राने-मूषकासुराचे अनुचर असलेल्या राक्षसांना चिथविले–"तुमच्यां राजाला ज्याने आपले वाहन केले आहे, तो विघ्नेश्वर, तुम्हा सर्वांचा समूळ विनाश करण्यासाठी आतां तप करीत आहे. तेव्हां तुम्ही त्याचा सूड उगविण्यास ही उत्तम संधी आहे!"

ते ऐकून विघ्नेश्वरावर चालून गेलेल्या राक्षसांना; पाताळांतून आलेल्या महासर्पांनी पळवून लावले. जे थोडेबहुत राक्षस जीव वांचवून पळाले, ते आपल्या अविवेकाला व इंद्राला बोल लाऊं लागले.

आतां इंद्राने, अतिशय उत्साही व सुंदर देवांना तसेच अप्सरांना–"गणपतीचे मन अनुरागाकडे वळेल असे करा!" अशी आज्ञा देऊन पाठविले व वज्रायुध हाती धरून स्वतः त्यांच्या मागून निघाला.

स्वर्गातील देवपुरुष व अप्सरा जोडीजोडीने सुरापान करीत नाचत-गात कोलाहल करीत निघाले. त्यामुळे महासर्पांना राग आला व त्यांनी देवांच्या पायांना विळखा घालून चावा घ्यायला सुरुवात केली. इंद्राने त्या सर्पांवर आपले वज्रायुध उगारले. ते पाहून सर्प चवताळले व पाताळातून लक्षावधी महासर्पांनी बाहेर पडून देवांना सळो की पळो करून सोडले. देव व नागांमध्ये छोटासा संग्रामच झाला! इंद्राच्या वज्रालाही न जुमानता त्या सर्पांनी स्वर्गातसुद्धा हाहा:कार माजवला. नंतर सर्व सर्प मागे परतले. त्यांनी केलेल्या या सहाय्यामुळे गणपतीला फार समाधान वाटले. त्या सर्पांना उचलून घेऊन विघ्नेश्वराने त्यांचे कौतुक केले व सर्पांचे दागिने अंगभर घातले व कैलासाला निघाला.

गणपतीच्या अंगभर सर्प रूळत असलेले पाहून पार्वती आश्चर्यचकित झाली. "आई! वडिलांचा वारसा मुलाला मिळणे साहजिकच नव्हे का! शंकराची आभरणे, तीच माझी भूषणे! शिवाय हे सर्प माझे जीवश्च मित्र आहेत. प्राण पणाला लाऊन यांनी माझे रक्षण केले आहे. आप्तस्वकीयांच्या सदीच्छा पाठीशी असणे भूषणावह असते! म्हणून मी नागभूषण हे नांव सार्थकी लावले!" विघ्नेश्वर म्हणाला.

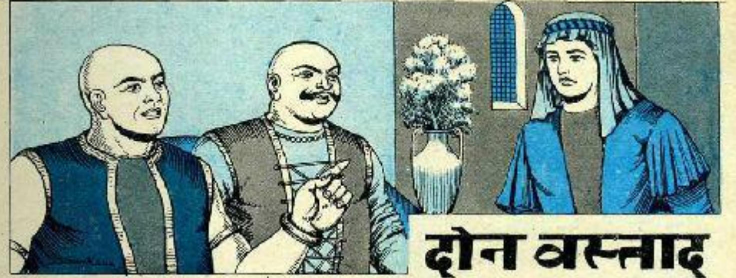
पार्वती विनायकाच्या विचित्र-चेष्टांना कंटाळली. शंकर मात्र मनापासून हसत होता. अशा रीतीने विनायक नाना विघ्ने उपस्थित करीत राहिला.

पार्वतीने अखेरचा म्हणून परत एकदा लग्नाचा विषय काढला. तेव्हां–"आई! कांहीतरी घनकार्य केल्यानंतरच ना मला प्रतिष्ठा मिळेल? धाकट्या भावासारखे कुठले तरी मोठे कार्य साधून 'समर्थ' ठरल्यानंतरच मी लग्नाचा विचार करीन!" गणपतीने निक्षून सांगितले.

"तुझ्यांत कसली कमतरता आहे? समर्थ नव्हेस तर काय शेळपट आहेस. होय?" पार्वती नाइलाजाने म्हणाली.

(क्रमश:)

दोन वस्ताद

[७]

दुसऱ्या दिवशी सकाळी पादरस अलीला घरी आलेला पाहून अहमदच्या जिवांत जीव आला. त्याच्या प्रिय शिष्याचा तपास लागला नाही म्हणून आदल्या दिवशी रात्री तो जेवला नाही की झोपला नाही. उजाडताच त्याचा साथीदार दुसरा कोतवाल हसन याला बोलावून त्याचा सल्ला विचारला. ते दोघे बोलत असतां पादरस घरी परत आला.

त्याने स्वत:वर गुदरलेला सर्व प्रसंग त्यांना ऐकविला. तो ऐकून मिस्किलपणे हसत, हसन म्हणाला–"एवढी करामत करूं शकणारी तरुणी, बगदाद मध्ये एकटीच आहे. ती, कबुतरांकरवी टपालखाते चालविणाऱ्या दिलैलाची मुलगी जीनाबच! शेवटी तिचे काय करायचे ठरविले आहेस?"

"लग्न करावे म्हणतो तिच्याशी!' पादरस म्हणाला.

"एवढी अद्दल घडली तरी सुद्धा?" हसन नवल वाटून म्हणाला.

"तिने एवढे केले तरी मी तिला माफ करूं शकतो. ती माझी पत्नी व्हावी याशिवाय आयुष्यांत माझी दुसरी कसलीही इच्छा नाही." पादरस मनापासून म्हणाला.

"तुझी एवढी तीव्र इच्छा असली तर ती पूर्ण व्हायलाच हवी. तू सुद्धा देखणा आहेस. तुमचा जोडा छान दिसेल!" हसन म्हणाला.

"या कामांत याची थोडी मदत कर!" अहमद हसनला म्हणाला.

हसनने ताबडतोब पादरस अली करिता एक योजना बनविली.

पादरसने आपल्या अंगाला काळारंग लाऊन घेतला व निग्रोचा वेश धारण केला. थोडे पैसे व थोडी भांग बरोबर घेऊन मंडईत निघाला. तिथे त्याने दिलैलाच्या स्वयंपाक्याला शोधून काढले. त्याच्याजवळ जाऊन "दादा! मी या शह-रात नवखा आहे. तू एक आपला वाटलास. चल, दारूच्या दुकानांत जाऊन यथेच्छ पिऊया!" हसंत पादरस म्हणाला.

"मला क्षणाचीही उसंत नाही. आमच्या घरीच ये! तिथे सर्व तऱ्हेची पेयं व जेवण सुद्धा मी तुझ्यासाठी आयोजित करीन." दिलैलाचा स्वयंपाकी म्हणाला.

पादरसला तेच हवे होते.

तो त्या निग्रोबरोबर दिलैलाच्या घरी गेला. स्वयंपाक घरात गेला. तेवढ्यात दिलैला व जीनाब जेवायसाठी आल्या. स्वयंपाक्याने त्यांचे जेवण व पेयं तयार केली व एकेक नेऊन बाहेरच्या दालनात ठेऊं लागला. तो बाहेर जाताच पादरसने सुरईमध्ये भांग मिसळली.

थोड्याच वेळांत पादरसाचा हेतू साधला.

दिलैला, जीनाब, चाळीस गुलाम व स्वयंपाकी इतकेच नव्हे तर राखणीचे कुत्रेसुद्धा आपली शुद्ध हरपून, होते त्या ठिकाणी निपचित पडले.

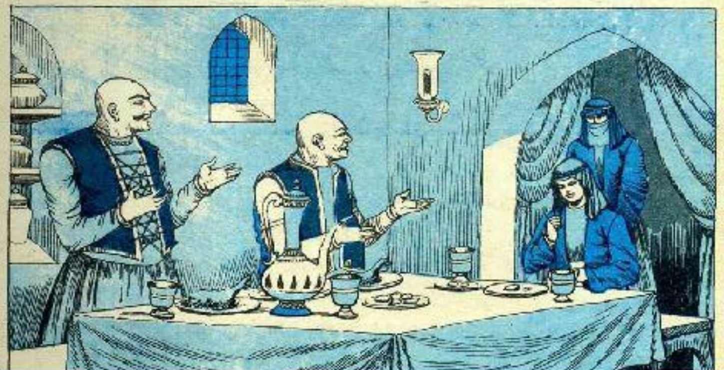
पादरस यथेच्छपणे घरभर हिंडला. टपालाधिकारी म्हणून घालावयाचा दिलै-लाचा पोशाख, सोन्याची टोपी, तसेच निग्रोंचे भरजरी लाल कपडे सर्व गोळा करून गाठोडे बांधले. गच्चीवर जाऊन सर्व कबुतरं धरून एका मोठ्या पिंजऱ्यात ठेवली. नंतर "हे काम बीरबर पादरस अली शिवाय कुणाचे असावे?" अशी चिठ्ठी तिथे लिहून ठेवली व कपड्यांचे गाठोडे, कबुतरांचा पिंजरा घेऊन सरळ अहमदच्या घरी आला.

दिलैलाला जाग येईपर्यंत संध्याकाळ झाली होती. तिने पादरसने ठेवलेली चिठ्ठी वाचली. नंतर घरभर दृष्टी फिर-विली तेव्हां 'खलीफांशी संबंधित असलेला दस्त-ऐवजच याने पळविलेला दिसतोय' हे तिच्या लक्षात आले.

ही घटना जर बाहेर समजली तर आपली बेअब्रूच नव्हे तर दरबारातील नोकरी सुद्धा जाईल हे तिला समजून चुकले. पादरसचा सूड उगविण्यात फायदा नव्हता! अहमदनेच हे काम त्याच्या करवी करविले असणार. त्याच्या पायापडून कां होईना; दरबाराचा पोशाख व टोपी परत आणायला हवी! अहमदचा सूड घेण्यासाठी तिने आपल्या मुलीकडून पादरस अलीचा पराभव करविला होता. त्याचं उट्टं काढ-ण्यासाठीच अहमदने पादरसकडून हे काम करविलं. आतां फिट्टम्फाट झाली. अह-मदला आतांतरी तिची विनंती मान्य करण्यास हरकत नसावी. "आतांच येते." असे मुलीला सांगून दिलैला अहमदच्या घरी निघाली.

दिलैला तिथे गेली तेव्हां, अहमद, हसन, पादरस अली वगैरे बसून जेवत होते. तिला पाहताच अहमद, हसन उठले व डोके लववून सलाम करीत "या दिलैला! कृपा करून आम्हांला तुमचा पंक्ती लाभ मिळू द्या!" असे आदराने म्हणाले.

ते खात असलेले मांस कबुतराचे आहे हे समजताच दिलैलाच्या डोळ्यापुढे अंधारी आली. तिला चक्कर आल्यासारखे झाले. "अहमदला माझा सूड उगवायचा असला

तरी, खलीफांना प्राणप्रिय असलेली कबुतरं चोरून आणून ती शिजवून खावीत ना! चोरीलासुद्धा नीती-शास्त्र असते!" कांपऱ्या आवाजात दिलैला म्हणाली.

"ही टपालाची कबुतरं आहेत, हे माहिती असते तर खाल्ली नसती की!" पादरस म्हणाला त्यावर सर्वजण हसले.

हसन तिला दिलासा देत म्हणाला– "तूं कांही घाबरूं नकोस! टपालाची कबुतरं कुठेही गेलेली नाहीत! खलीफांची अमानत सुरक्षित आहे. या छोटयाची एक छोटीशी इच्छा आहे. ती तू पूर्ण केलीस तर या क्षणी तुझे कपडे व कबुतरं तुझ्या स्वाधीन करूं!"

"कोणती ते सांगा! मी असहाय आहे हे तुम्हाला माहीत नाही कां?" अगतिकपणे दिलैला म्हणाली.

"विशेष कांही नाही! हा मुलगा अली, तुझी मुलगी जीनाब हिच्याशी लग्न करूं इच्छितो!" हसन म्हणाला.

"अरे बाबांनो! यासाठी कां मला एवढा त्रास दिलात? मी कबूल करून ही काही फायदा नाही. कारण ती सज्ञान होई पर्यंत तिचा मामा तिचा पालक आहे. माझा मोठा भाऊ 'जुरेक' आहे नां? तो कबूल झाल्याशिवाय हे लग्न होऊं शकत नाही. तो किती निर्दयी आहे, हे तुम्हाला माहित नाही काय? त्याची कबुली मिळवायची पूर्ण जबाबदारी पादरस अलीचीच राहील!" दिलैला म्हणाली.

जुरेकला भेटून त्याची अनुमती मिळविल्यानंतरच जीनाबशी लग्न करण्यास पादरस अली तयार झाला.

दिलैला आपले कपडे व कबुतरं वगैरे घेऊन निघून गेली.

दिलैलाचा भाऊ जुरेक हा एकेकाळचा प्रसिद्ध चोरच होता. त्याने केलेल्या चोऱ्यांची कधी चौकशी, फिर्याद वगैरे झाली नाही. बसल्या जागे वरूनच तो कधी, कशी कुठे चोरी करावयाची ती हातोहात करीत असे.

हल्ली म्हातारपणामुळे चोरी सोडून दिली होती त्याने! तळलेले मासे विकून तो आपला निर्वाह करीत असे. अजूनही त्याच्या हाती हस्तचातुर्य होते.

आपल्या दुकानाकडे ग्राहकांचे चित्त वेधण्यासाठी त्याने एक युक्ती योजली होती. जुरेकने आपल्या दुकानापुढे हजार दिनारांची एक थैली टांगली होती. 'ती थैली जो कुणी पळवूं शकेल त्याला ती बहाल करण्यात येईल,' अशी अफवा सर्वत्र पसरली होती. दीनारांची थैली हस्तगत करण्याच्या उद्देशाने हजारो लोक त्याच्या दुकानांत खरेदी साठी येत राहिले, परंतु अजून एकालाही या कामात यश मिळाले नाही.

पिशवीला हात लावताच शेकडो घंटा व डफ एकाएकी दुकानभर वाजू लागत.

त्या बरोबर जुरेक कुठेही असला तरी पळत येत असे व चोराला धरत असे. किंवा तापलेल्या शिशाचे छर्रे त्याच्या हातापायावर मारीत असे. अशा माराने हात-पाय दुखावलेले कैक लोक होते.

पादरस अली जुरेकला भेटला. आपली ओळख करून दिली. आपण कोतवाल अहमदच्या घरी रहात असून जीनाबशी विवाह करू इच्छितो असेही त्याने सांगितले, व लग्नाला अनुमती देण्याकरिता जुरेकची मनधरणी केली. परंतु जीनाबशी पादरस अलीचा विवाह व्हावा असे त्याला किंचितही वाटले नाही. जीनाबच्या योग्यतेला अली साजेसा नाही असे त्याला वाटले.

जुरेकची दिनारांची पिशवी पळवून, त्याची आपल्या लग्नाला सम्मती मिळवावी असे पादरस अलीने ठरविले. म्हणून तो गर्भवती स्त्रीचा वेश घालून जुरेकच्या दुकानांत गेला. मासे विकत घेत असता पोटांत दुखू लागल्या सारखे कण्हूं लागला. हे पाहून भांबावलेला जुरेक आपल्या बायकोला बोलवायला घरांत गेला.

(क्रमश:)

